

ALEKSANDRA MURAJ

Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb

ODNOS GRAĐANSTVA SPRAM NARODNE NOŠNJE I SELJAČKOGA TEKSTILNOG UMIJEĆA

Proces napuštanja narodne nošnje zbivao se u Hrvatskoj postupno i nejednoliko od sredine 19. st. sve do druge polovice 20. st. U istom se razdoblju za nju počelo zanimati građanstvo, smatrajući je ne samo kulturnim dobrom već i jednim od sredstava za iskazivanje nacionalne pripadnosti, a seljačko tekstilno umijeće i mogućim gospodarskim resursom. U tekstu se izlažu raznovrsni naponi poduzimani potkraj 19. st. i u prvoj polovici 20. st. za očuvanje, revitalizaciju i komercijalizaciju toga dijela nacionalne baštine.

Ključne riječi: narodna nošnja, tekstilno rukotvorstvo, povijest hrvatske etnologije

Godine 1891. u Zagrebu je bila priređena velika gospodarska izložba zato da se omogući uvid u najrazličitije privredne djelatnosti i gospodarske potencijale tadašnje Hrvatske. Našu je pozornost privukla činjenica da su na toj gospodarskoj smotri bile izložene i seljačke rukotvorine, među kojima je posebna važnost pridana tekstilnima. Moglo se to razabrati sa stranica opsežne knjige, objavljene o toj izložbi godine 1892. Njezin je priređivač, Janko Ibler,¹ o tome izložbenom segmentu ovako zborio:

Glavnu značajku **narodnosti**² podavaše jubilarnoj našoj izložbi **domaći tekstilni obrt** (...). Na jubilarnoj izložbi bilo je prvi, a možda i zadnji put izloženo u velikoj mjeri to naše narodno blago, koje po sudu svih stručnjaka leži na umoru, te bi se samo intenzivnim nastojanjem narodnih prijatelja dalo spasiti. Hoće li to, dokle i u kolikoj mjeri poći za rukom, pitanje je budućnosti, nama pak može biti drago, što smo

¹ Janko Ibler (1862-1926) hrvatski je književni kritičar, publicist i profesionalni novinar (*Hrvatski biografski leksikon* 2005:45).

² Istaknuo J. Ibler.

imali prilike, možda zadnji put, da na okupu vidimo ogromnu masu* narodnih radnja, koje su sjajni svjedoci njegova ukusa, estetskog osjećanja i praktičnog duha. Žalostno je, da proširivanjem zapadne kulture i invazijom stranih utjecaja ponestaje volje i ljubavi u našem narodu za to njegovo blago, ali se njegove liepe sposobnosti za to ne mogu poreći, nego one s ponosom napunjavu grudi hrvatskog patriote, kao što su pobudjivale divljenje u stranih posjetnika izložbe, kojim je baš domaći tekstilni obrt u svakom pravcu imponovao (Ibler 1892:192).

* Na izložbi je bilo 1400 izložitelja domaćeg obrta sa više tisuća predmeta...

Iz tih bi se riječi dalo zaključiti da se na kraju 19. st. u hrvatskim građanskim krugovima seljačko tekstilno umijeće smatralo kulturnim dobrom te jednim od obilježja nacionalne pripadnosti; da se spoznalo i cijenilo tehnološku i estetsku razinu te djelatnosti; da je jačala svijest o njegovu iščezavanju pred neminovnim pritiskom europskih civilizacijskih utjecaja, pa s tim u vezi i potreba da se, iz nacionalnih pobuda, to iščezavanje pokuša spriječiti.

Valjalo je stoga promotriti kakvo je doista bilo stanje toga dijela naše kulturne baštine i jesu li se, pa prema tome i kakvi, naponi krajem 19. i prvih desetljeća 20. st. poduzimali za njegovo očuvanje.

Narodna nošnja – pokazatelj nacionalne pripadnosti?

Proces postupnog napuštanja narodne nošnje kao svakodnevne i blagdanske odjeće započinje među hrvatskim seljaštvom približno u drugoj polovici 19. st. Naglašavamo *približno*, jer riječ je o procesu koji se na cijelom području Hrvatske odvijao nejednoliko. U nekim je predjelima započeo i ranije, već sredinom 19. st.; drugdje se intenzivirao u 20. st., osobito nakon završetka Prvoga svjetskog rata; ponegdje još kasnije, tek nakon Drugoga svjetskog rata. U tome stoljetnom prijelazu sa seljačkoga na građanski odjevni stil bilo je i drugih nejedinstvenosti. Događalo se, primjerice, da su u istoj sredini građansku odjeću prihvatili samo muškarci, dok se žene još desetljećima poslije neće odreći svoje domaće odjeće. Ponegdje su, pak, paralelno postojala oba odjevna stila, pa se za svakodnevne prigode nosila tradicijska odjeća, a kupovna, građanska za blagdane. Ili je bilo obratno: praktičniju i jeftiniju građansku odjeću nosili su radnim danom, a domaću su čuvali za svečane zgone.

Koliko je slika bila neujednačena još u drugoj polovici 20. stoljeća ilustrirat ću vlastitim iskustvom: kad sam godine 1975. i 1976. terenski istraživala na malom srednjodalmatinskom otoku Zlarinu, ondje su još sve starije žene redovito, i za svagdan i za blagdan, nosile svoju tradicijsku odjeću, uključujući i odgovarajući način češljanja i pokrivanja glave. Istodobno su svi muškarci bili odjeveni u suvremenu građansku odjeću. Čak – na žalost istraživača – ni u memoriji nisu zadržali spomen na nekadašnji

izgled muške nošnje. Takvo je stanje proizašlo iz lokalnih povijesnih okolnosti; u konkretnom zlarinskome primjeru iz činjenice da se potkraj 19. st. gotovo sva muška populacija otisnula na rad u Sjevernu ili Južnu Ameriku, ondje provela sav svoj radni vijek, prihvativši tamo novi stil odijevanja, koji je zadržala i po povratku u zavičaj (Muraj 1981:159 i d.).

No nije samo odlazak na duži boravak u posve drukčiju sredinu izazvao promjenu odijevanja. Razlog gubljenju nošnji u Gorskom kotaru Dragutin Hirc³ je tumačio utjecajem prometa i trgovine. U novinskome napisu iz god. 1910. napisao je:

Dok ne bijaše izgradjena karlovačko-riečka željeznica, bijaše između Karlovca i Rieke glavno prometalo Lujzijska cesta,⁴ kojom je svakoga dana prošlo nekoliko stotina "kirijaša" svojim kolima. Dok ne bijaše "kirije", muškarci se dičili narodnim odielom, no za kirije narodna se nošnja počela gubiti, dok se kirijaš "pogospodio", a pomalo se u "gradsko ruho" zaodjela i njegova žena (Hirc 1910:93).

Svjedočeći o još ranijem napuštanju tradicijske odjeće u području Hrvatskoga primorja, Hirc je i poimence zabilježio posljednjega stanovnika Novog Vinodolskog koji ju je za života nosio. Bio je to Jure Marčić, a godina njegove smrti, 1849., godina je iščeznuća novljanske muške nošnje (isti 1910:94).

Uzrok za postupnu promjenu nošnje 80-tih godina 19. st. na području Slavonije Milko je Cepelić⁵ vidio u ugledanju Hrvatica na odjeću doseljenih susjeda stranoga podrijetla:

... ženski svijet preko zime nosi nezgrapne kratke suknje (umjesto dugačkih, od domaćeg platna izrađenih košulja-rubina, nap. A. M.), u čem kopira ovdje naseljene Magjarice i Švabice (Cepelić 1892:209),

a u tome su svoju priliku za zaradu vidjeli, tada već također doseljeni, seoski trgovci pretežno židovskoga podrijetla.

³ Dragutin Hirc (1853-1921) hrvatski je prirodoslovac i publicist. U njegovim je radovima i mnogo etnografskih podataka.

⁴ Lujzijska cesta građena je od 1803-1811, a povezuje Hrvatsko primorje s Pokupljem kroz Gorski kotar. Ime je dobila po Mariji Lujzi, ženi Napoleona I. Do uspostave željezničkog prometa s Rijekom, 1873. godine, bila je glavna arterija žitne trgovine i izvoza ostalih proizvoda šireg ugarsko-hrvatskog zaleđa (*Hrvatski leksikon* 1997:36).

⁵ Milko Cepelić (1853-1920) djelovao je među ostalim kao knjižičar dijecezanske knjižnice u Đakovu, zatim kao đakovački župnik i dekan. Bavio se i etnografskim radom. Posebice je proučavao slavonsku nošnju i tkalačku proizvodnju te o tome objavio niz članaka. Skupio je vrlo vrijednu zbirku primjeraka lanenog i pamučnog tkanja i veziva, nastalih potkraj 18. st. u Slavoniji. Zbirku je oporučno ostavio 1920. Etnografskom muzeju u Zagrebu (Gjetvaj 1989:13). Cepelić je autor opisa izloženoga seoskog rukotvorstva u Iblerovoj knjizi o Gospodarsko-šumarskoj izložbi 1891., koji se smatra prvim sustavnim prikazom hrvatskih tekstilnih rukotvorina. Više o Cepelićevoj djelatnosti vidjeti u: Petrović 1995/1996:240-243.

Koliko je proces napuštanja ili zadržavanja seljačkoga odjevnog stila u svakodnevnu životu bio nepredvidiv oslikava i primjer neposredne okolice Zagreba. Razložno bi, naime, bilo očekivati da će upravo u blizini većega urbanog naselja najbrže nestati ruralna odjeća. Ali na zagrebačkim su se ulicama još potkraj 50-tih godina 20. st. mogle vidjeti seljanke iz podsljemenskih naselja Šestina i Gračana, koje su zagrebačkim građanima prale rublje, kako ga nedjeljom donose ili odnose, odjevene u svoju slikovitu prigorsku nošnju.

Proces zamjenjivanja seljačke odjeće – mahom kućne i djelomice (polu)obrtničke proizvodnje, građanskom – izrađenom od industrijski proizvedenih materijala, civilizacijska je pojava, koja se u razvijenijim europskim zemljama događala znatno ranije negoli u Hrvatskoj. Ovdje je njezina proizvodnja dobrim dijelom bila povezana s organizacijom života u proširenim obiteljima. U tim je mnogočlanim zajednicama podjela rada osiguravala i radnu snagu i raspoloživo vrijeme za brojne tehnološke postupke oko proizvodnje domaćega platna i sukna te izradbu vezenih ukrasa. Međutim, nastupajućim prodorom robno-novčanog privređivanja i u seoske sredine, raspadom proširenih obitelji u niz manjih, pa i uključivanjem pojedinih članova seoskih obitelji i u izvanagrarne djelatnosti, za domaću tekstilnu proizvodnju više nije bilo ni dovoljno radne snage ni slobodnog vremena. Usto, u novim se okolnostima i u seoskim kućanstvima stvaralo više novca, raspoloživog i za kupovanje idustrijski proizvedenog tekstila te konfekcijske odjeće.

I dok seljaštvo u Hrvatskoj u drugoj polovici 19. st. i prvim desetljećima 20. st. sve više napušta nošnju, istodobno se građanstvo, posebice intelektualni krugovi, kako se i vidjelo u uvodu, počinju za nju zanimati.⁶ Postupno se, naime, stvaralo duhovno ozračje u kojemu su se i

⁶ Doduše, takvo se zanimanje javilo u Hrvatskoj već i u prvoj polovici 19. st., u doba ilirskog pokreta. Vođe pokreta željeli su svoju nacionalnu pripadnost iskazati i vanjstinom, pa su već od 1835. nastojali u građansku odjeću unijeti narodni stil. Ostvarili su to tako da se u muškoj odjeći počela nositi *surka* – gornji kaput od smeđeg sukna s crvenim gajtanima, što se oblačio ili samo zagrtao preko prsluka i dolame. Uzor mu je bio u seljačkom kaputu – *surini*, *halji*. Umjesto šešira glavu su pokrivali crvenom kapom, po uzoru na seljačku *crvenkapu*, nošenu u gorskoj i primorskoj Hrvatskoj. Žene su svojoj građanskoj odjeći također dodale *surku* od bijeloga sukna, a glavu su pokrivala kapicom oblikovanom prema posavskoj *poculici* (kapici udane seljakinje), katkad i s utkanim srebrnim ukrasom. Takvu je odjeću, koje su samo neki dijelovi kreirani prema seljačkom uzorku, nosila elita na svečanostima, političkim i društvenim skupovima te onodobnim plesovima. Već za Bachova apsolutizma uglavnom je napuštaju (Schneider 1985:371-374). Idejno stajalište nastojanju iliraca formulirao je Bogoslav Šulek, rekavši da je narodna nošnja "... isto tako biljega naroda i čast narodnosti, kano narodni jezik, ples, gudba i običaji, te da ... narodna nošnja jeste dakle jedna strana temelja na kom se narodni ponos osniva." Stoga je ona za Šuleka izvanjski znak ili simbol "... po kom bi naše nutarnje čutjenje javno očitovali" (Šulek 1842:203-204). To je

stečevine seljačkoga podrijetla prihvaćale i vrednovale kao izražaji kulture, pa su se onda u njima prepoznavala i obilježja nacionalne, hrvatske kulture. Kako je to još uvijek bilo doba zajedničkoga života u okviru višenacionalne Austro-Ugarske Monarhije, potreba za prepoznatljivim znakovima nacionalne pripadnosti bila je sve očiglednijom.

Teorijsko uporište takvim duhovnim gibanjima bile su zamisli Antuna Radića, objavljene ponajviše u njegovoj "Osnovi za sabiranje i proučavanje gradje o narodnom životu" iz 1897. Radić je bio uvjeren da hrvatska kultura ima svoje obilježje u umjetničkim tvorevinama kao što su narodne pjesme i popijevke, u materijalnim pojavama kao što su *nošnja, tkivo i vezivo*, te u duhovnim, u koje je ubrojio narodno shvaćanje pravde i poštenja te narodno vjerovanje (prema: Jiroušek 1936:175). Sukladno je mišljenje dvadesetak godina kasnije iznio Vladimir Tkalčić, prvi kustos i kasniji ravnatelj Etnografskoga muzeja u Zagrebu, rekavši da su

... tvorevine duševne i materijalne kulture našega "prostoga puka" u prvom redu one, u kojima se najčišće sačuvalo naše narodno obilježje (Tkalčić 1922:73).

A kakvo je značenje za "nacionalno obilježje" sadržavala nošnja, ovako je iskazao kulturni djelatnik Antun Jiroušek:

... naša su odijela dragocjena, jer mi u njima i na njima vidimo ne samo našu slavensku nego i hrvatsku prošlost; ta u njima je dolazila uvijek dosada do svoga izražaja pjesnička duša i umjetnička ruka hrvatske seljakinje i hrvatskoga seljaka. Te divne sposobnosti, što smo ih namrli od djedova naših, a nije nam ih dao tuđinac, ne smijemo sada lahkoumno napuštati, to nam ne dopušta naš narodni ponos i osjećaj tisućljetnoga obstanka narodne seljačke prosvjete (Jiroušek 1927:112).⁷

No Jiroušekov odnos spram narodne nošnje nije krasio samo zanos. Bio je posve svjestan da se prihvaćanje tvornički proizvedene odjeće ne može spriječiti. Rješenje je našao u zalaganju da seljaci svoje "narodno odijelo" pošto-poto sačuvaju kako bi ga mogli odjenuti u blagdanskim zgodama. Građanima je, pak, preporučio da svoj smisao i ljubav za tvorevine potekle iz naroda mogu primijeniti u suvremenom gradskom načinu života tako da

... javno nastupaju prigodom velikih narodnih svečanosti u originalnim narodnim odijelima ili opet u opravama i odijelima, koja su skrojena i opremljena po ukusu i stilu narodnome (Jiroušek 1936:177).

Time je Jiroušek 1936. samo ponovio misao, koju je još 1892. izrazio Cepelić, savjetovavši kako se:

uvjerenje demonstrirao vlastitim primjerom odijevajući *surku* do svoje smrti, godine 1895. (J. Horvat 1983:163).

⁷ O djelatnosti Antuna Jiroušeka vidjeti u: Muraj 2001:35-46.

... imademo boriti, ako želimo naš ponos i našu narodnu diku od propasti spasiti; u velike će pomoći, budu li se naše gospodične i naše gospodje – kako se je u Zagrebu odpočelo – počesto u narodnu odoru zaodievale, pa se u toj odori narodu javno pokazivale, ili barem: budu li modernu svoju odjeću sa narodnim vezivom ornametovale (Cepelić 1892:216).

Tako su o narodnoj nošnji zborili stručnjaci i ljubitelji. Ne raspoložemo, na žalost, izvorima iz kojih bi se moglo spoznati što su o svojem izboru odjeće i odjevnoga stila mislili sami seljaci.⁸ Možemo jedino promotriti kakvo je o tome bilo tzv. javno mnijenje, tj. koje su se ideje promicale i kakva stajališta zauzimala u zagrebačkim dnevnim novinama i drugim tiskovinama iz prvih desetljeća 20. st.

Iz tadašnjih se novinskih napisa može razabrati dvojaki pristup. Jedan se očituje u stajalištu da je narodna nošnja nešto što je lijepo i vrijedno, što svakako treba sačuvati, i to ne samo od posvemašnjeg nestanka nego i zaštititi od promjena izazvanih primjenom i unosom modernijih materijala i tehnika u seljački obrazac. No prisutno je bilo i mišljenje da je napuštanje narodne nošnje u Hrvatskoj znak sve većeg prožimanja domaće kulture europskom. Budući da su zagovornici toga mišljenja takav tijek cijenili pozitivnim, štoviše poželjnim, smatrali su da proces zamjenjivanja ruralne odjeće urbanom ne bi ničim trebalo sprečavati niti žaliti nad ishodom toga procesa.

Prvo stajalište već nam je poznato; očituje se u poticanju uporabe seljačke odjeće kao nacionalnog kostima građanstva u svečanim prigodama. Zalažući se za tu ideju, *Obzor* se novinar ljuti što

... naše milostive gospodje i gospodjice preziru narodno odielo – što više, stide ga se. Još nijedna naša zabava nije aranžirana u domaćem stilu, nijedanputa nisu naše dame isniele pred občinstvo nešto domaćega. A kako bi to bilo drugačije, kad bi te gospodje znale, da se onim narodnim odielom, kojega se one svakom zgodom stide i misle, da će im to odielo nešto oduzeti od njihova visokorodstva, kite i pobudjuju pozornost gospodje stranih dvorova, princese i nadvojvodnikinje i modne dame u Parizu, Berlinu, u Americi i dr. (*Obzor*, 17.9.1905).⁹

⁸ Uz jednu iznimku. Putujući 1882. Slavonijom i Srijemom Iso Kršnjavi, o kojemu će biti više riječi u nastavku, zapisao je "... kako se narod sam ruga mahnitomu oponašanju gospojinskih nošnja u naših seljakinja". O tome je zabilježio dvije pjesmice. Prva je: *Ajde, care, pogodi, / Zašto žito ne rodi. / A kako će da rodi, / Tunika je u modi, / Dok tunike nije bilo, / Žito je još rodilo*. Tekst je druge pjesmice: *Meni moji govore, / Da će prodat volove, / Da mi kupe tri tunike / I suknu u cvikle* (Kršnjavi 1980:87). Pritom valja imati na umu da je rугanje i inače prva reakcija na promjene nekih ustaljenih pojava. Riječ je o uobičajenoj reakciji psihološke naravi.

⁹ Posljednja rečenica iz ovog citata bit će čitateljima jasnija iz nastavka teksta na mjestu gdje se razmatra djelovanje S. Bergera.

Ali već koji mjesec nakon objavljivanja citiranog napisa situacija se mijenja, o čemu svjedoči svečana predstava upriličena u spomen Josipu Jurju Strossmayeru u zgradi današnjega Hrvatskog narodnog kazališta. Skupina uglednih zagrebačkih gospođica, koje izvjestitelj u *Obzoru* od 21.3.1906. poimence spominje, prošetala je pozornicom odjevena u nošnje. Bilo ih je iz zagrebačke, sisačke i petrinjske okolice, iz Posavine, Božjakovine, Dugog Sela, iz splitskih Kaštela te Konavala. Dvanaest je nošnji pribavljeno iz Kutjeva, dok ih je čak dvadesetpet potjecalo iz okolice Đakova. Za nabavu posljednjih angažirao se Milko Cepelić, već spomenut kao jedan od ponajboljih onodobnih poznavatelja seljačkoga tekstilnog umijeća. Župnik je Cepelić na priredbu u Zagreb čak poveo i dvije seljačke žene, koje su u kazališnoj garderobi pomagale gospođicama pri odijevanju, skrbeći se o njihovu vjerodostojnu i besprijekornom izgledu. Izvjestitelj je zaključio kako je upravo taj čin priredbe bio "... jedina plemenita strana ove svečane večeri", koja je prisutne sučelila "... s bogatstvom ukusa i boja" te dekorativnim elementima umjetničkih dometa.

Poticanje na uporabu "narodnoga odijela" nije bilo motivirano samo estetskim razlozima, niti samo političkim, u smislu razumijevanja nošnje kao vrlo očiglednoga sredstva izražavanja nacionalne pripadnosti. Motiv je bio i ekonomske naravi. Vjerovalo se da će se nastavljanjem domaće proizvodnje odjeće spriječiti tada već razvidna pauperizacija sela. U vremenu kad je seljačko gospodarstvo napuštalo autarhiju i stalo se okretati tržišnoj razmjeni u toj se proizvodnji naslućivao i mogući dopunski prihod.

Tako je čitatelje *Novosti* iz 1911. autor članka naslovljenog *Narodna nošnja i obrt* upozorio kako nestajanje nošnji nije samo

... golemi gubitak s gledišta narodnoga nego i s narodno-gospodarstvenoga (*Novosti*, 21.1.1911).

Svoju je tezu potkrijepio činjenicom da prestaje domaća proizvodnja lanenoga i konopljina platna, zatim da je smanjen uzgoj ovaca od čije se vune na seoskim gospodarstvima tkalo i u seoskim stupama valjalo sukno, ali i da zamiru umijeća mnogih seoskih i gradskih obrtnika specijaliziranih za izradbu pojedinih sastavina odjeće. U tome je vidio i jedan od uzroka tadašnjem već uznapredovalom napuštanju seoskih imanja i iseljavanja iz domovine. Stoga se založio za provođenje kulturne politike kakva se počela primjenjivati u Austriji. Obavijestio je kako se upravo tada u Salzburgu osnovalo posebno vijeće sa zadaćom da stanovništvo Tirola i gornje Bavarske potiče na očuvanje izradbe svoje nošnje, među ostalim i priređivanjem javnih svetkovina sa sudionicima odjevenima u narodno odijelo, njihovim nagrađivanjem i sl.

Zbog potpunosti valja još dodati da su u razdoblju do Prvoga svjetskog rata građani Zagreba katkada posezali za "narodnim odijelom" rabeći ga kao kostim u pokladama. U *Obzoru* od 25.2.1903. spominju se među krabuljama

na plesnoj zabavi, priređenoj u tada elitnim prostorijama Streljane u Tuškancu, i likovi prurušeni u seljake. A među 66 kočija s maskiranim sudionicima, koje su 1906. u veseloj povorci prolazile središtem grada, pet ih je s likovima odjevenima u hrvatske narodne nošnje (*Obzor*, 28.2.1906.).¹⁰ Premda je riječ o zgodi obilježenoj porugom i društvenom kritikom, odnos novinskih izvjestitelja spram te odjeće začudno je pozitivan:

"Veoma se ugodno dojmiše svih prisutnih narodni hrvatski kostimi" –
– moglo se pročitati u napisu o dobrotvornoj zabavi u Hrvatskom domu
(*Obzor*, 16.1.1905.).

Obavještavajući pak o pripremama za kostimiranu zabavu pod motom "Postojnska špilja", gdje se očekivao posjet "turista" s raznih strana svijeta, autor se nadao da

... medju njima dakako ne bi smjelo manjkati niti naših krasnih
hrvatskih nošnji (*Obzor*, 24.2.1905.).¹¹

Napori za očuvanjem narodne nošnje nisu se smanjili niti za zlosretnog razdoblja Prvoga svjetskog rata. Vidljivo je to iz novinskoga prikaza predavanja što ga je pod naslovom *Čuvajmo baštinu djedova* treće ratne godine održao Andrija Milčinović¹² ratnim invalidima. Apelirao je na invalide iz seoskih sredina da po povratku svojim kućama utječu posebice na ženski svijet, koji bi svojim radom trebao produžiti život tomu dijelu nacionalne baštine, čuvajući pritom njegovu izvornost. U tom je smislu kao primjer neželjenog učinka istakao promjene koje su se u seljačkom tekstilu zbivale uporabom anilinskih boja. Znano je, naime, da je stariji način bojenja tekstilne niti domaćim bojama biljnoga i mineralnog podrijetla rezultirao ugodnim zagasitim tonovima, dok porabom industrijski proizvedenih anilinskih boja nastaju jarki tonovi. Predavač je pokazao

... nekoliko starih i nekoliko novih ručnih radova, ističući ljepotu i ukus kod starih, a izopačenost i nakaradno šarenilo kod novih, što je mnogim invalidima upalo u oči odmah kod razmatranja, pa su to očitovali na glas (*Novosti*, 28.10.1916.).¹³

¹⁰ Više o pokladama u Zagrebu od 1900. do 1918. vidjeti u: Muraj 2004:205-234.

¹¹ Čak i modni časopisi iz znatno kasnijeg vremena dijele takvo mišljenje, pa se, primjerice, u *Pariškoj modi* iz siječnja 1938. kao pristali pokladni kostimi preporučuju i "... omiljeli narodni kostimi živih veselih boja" (*Pariška moda*, 1938/1:1).

¹² Andrija Milčinović (1877-1937) prozni je pisac i kazališni djelatnik. Od 1907. radi kao kustos u Muzeju za umjetnost i obrt u Zagrebu, ustanovi koja čuva i zbirku seljačkoga tekstila. Objavljuje među ostalim i niz članaka iz područja umjetnosti i umjetnog obrta (Stanojević 1927:907).

¹³ Prema Cepeliću crvena se boja dobivala "... od broća, plava od ćivita, žuta od jabuke divljake i zanoveti, a zelena od žute i plave miešana ili od srpca i inih trava" (Cepelić 1892:202). Svi su ti postupci zahtijevali dosta vremena i strpljivosti. Oko 70-tih godina 19.

Usprkos svemu praksa je u razdoblju poslije Prvog svjetskog rata pokazala da se taj, kao i svi ostali načini uvjeravanja i prosvjeđivanja što ih je građanstvo poduzimalo, nisu mogli oduprijeti nestajanju nošnje iz svakidašnjice seljaka, a niti se moglo privoljeti građane da "narodnim odijelom" sudjeluju u svečanim zgodama. Preostao je drukčiji pravac građanskoga djelovanja: fokusiranje na seljaštvo, koje je društvena elita htjela aktivirati u zadaći očuvanja blagdanske nošnje.

U tome su se osobito istakle pristalice ideologije Antuna i Stjepana Radića, očitovane u radu Hrvatske (republikanske) seljačke stranke. Po ocjeni povjesničara u međuratnom je razdoblju Hrvatska seljačka stranka bila vodećom političkom snagom, prerastajući od političke stranke u široki pokret, koji je tridesetih godina 20. st. obuhvatio sve slojeve hrvatskoga društva. U okviru ideologije koju je zastupala HSS važno je mjesto pripalo ulozi seljačke kulture i umjetnosti. Smatralo se, naime, da tadašnje društvo valja upozoriti kako seljaci nisu samo neuki zemljoradnici već su svoj smisao za lijepo mogli i znali i sami oživotvoriti (Leček 2004:19-20).

Dvojica među političkim djelatnicima te stranke, pravnici Rudolf Herceg i Đuro Basariček, osnovali su 1920. Hrvatsko seljačko prosvjetno i dobrotvorno društvo "Seljačka sloga", cilj kojemu je bio i promicanje ideje da narodnu seljačku kulturu moraju čuvati i njegovati sami seljaci (Jiroušek 1936:175). Jedno od očitovanja te kulture vidjelo se u izvođenju narodnih pjesmama i popijevki, pa se poticalo stvaranje seljačkih pjevačkih zborova. Ubrzo se zborovi, okupljeni u Seljačku pjevačku župu "Matija Gubec", pojavljuju na koncertima te raznim smotrama hrvatske seljačke kulture.¹⁴

Pritom je bilo očigledno da uz glazbene tradicije treba voditi računa i o odjevnom izgledu pjevača. Stoga je vodstvo "Matije Gupca" 1929. zaključilo da je nastup u nošnjama *conditio sine qua non*, premda je bilo svjesno stvarnoga stanja na terenu. Razabire se to i iz preporuke što ju je Rudolf Matz,¹⁵ jedan od dužnosnika, uputio članovima zborova, savjetujući ih da to bude nošnja koju seljaci nose

... u nedjelju i na velike blagdane, a iz krajeva, gdje je narodna nošnja izašla iz mode, moraju si je pjevači(ce) posuditi od starih seljaka i seljakinja, koji su ju sačuvali za uspomenu, pohranivši je na dno svojih škrinja. Ako se pak u selu više ne nosi narodna nošnja, pa je nemaju ni najstariji ljudi, dužni su si pjevači iz tog sela skrojiti takove nošnje, koje

st. trgovci su počeli seljacima nuditi anilinske boje te je bojenje tekstilne niti postalo jednostavnije i brže, ali je koloristički učinak bio drukčiji, što je izazvalo trajno negodovanje stručnjaka.

¹⁴ Seljačka pjevačka župa "Matija Gubec" osnovana je 5. svibnja 1926. O njezinu djelovanju, kao i o radu Seljačke sloge, vidjeti u: Ceribašić 2003:23 i d.

¹⁵ Rudolf Matz (1901-1988), skladatelj i glazbeni djelatnik, tada je glavni tajnik i zborovođa Hrvatskog pjevačkog saveza (Ceribašić 2003:30).

su se (prema sjećanju starijih) nosile nekad u tom kraju, a mogu uzeti također i nošnju iz susjednog kraja, u koliko je ona sačuvala svoje čisto hrvatsko narodno obilježje (prema Ceribašić 2003:63).

Od toga se, dakle, doba počinje s ciljanom rekonstrukcijom "narodnoga odijela", i to njegova svečanog, blagdanskog modaliteta. U glasilima *Seljačka prosvjeta* (1926-1929), *Seljačka sloga* (1936-1941), kao i posebnim izdanjima (Brenko 1994:30 i d.) i serijama malih knjižica,¹⁶ objavljuju se kao upute za obnavljanje crteži i opisi stručnjaka.

Praktične upute dopunjavalo je i nastojanje da se i u seljaka razvije svijest o općem značenju narodne nošnje, u što se uključila i tadašnja, društveno već posve etablirana hrvatska etnologija. Tako Branimir Bratanić poručuje seljacima da je "... baš narodna nošnja ono, po čemu se na prvi pogled i najočitiije vidi, ima li koji narod svoju vlastitu kulturu, kakva mu je i kolika", te zaključuje – u okviru ideologije *Seljačke sloge* – da "... čuvati i razvijati narodnu nošnju znači dakle razvijati svoju narodnu kulturu" (Bratanić 1936:76, 78).

Međutim, u hrvatskoj društvenoj i gospodarskoj zbilji toga razdoblja, a riječ je o kraju drugog i trećem desetljeću 20. st., citirane ideje nisu više naišle na plodno tlo.¹⁷ "Narodno odijelo" doduše ostaje u životu, ali, uz neke iznimke, samo s novom funkcijom – kao reprezentativna odjeća za scenski nastup. U međuratnom je razdoblju takvom koriste još pripadnici seljaštva, da bi nakon Drugoga svjetskog rata postalo kostimom članova seoskih ili mjesnih amaterskih kulturno-umjetničkih društava te amaterskih ili profesionalnih gradskih folkornih ansambala.

Dodajmo još na kraju kako se ta – rekonstruirana, nekadašnja blagdanska – odjeća seljaka i u današnje vrijeme, premda posve istrgnuta iz svoga povijesnoga konteksta, primjenjuje kao sredstvo iskazivanja lokalne, regionalne ili nacionalne pripadnosti prigodom raznih kulturnih, sportskih, gospodarskih i političkih događanja.

Tekstilno rukotvorstvo – gospodarski resurs?

I dok su mnogi već i u 19. st. predvidjeli da odijevanje u nošnje može opstati još jedino kao reprezentativni nacionalni kostim, odnos spram tekstilnih izrađevina – *tkiva i veziva* – te njihove primjene u moderno doba bio je ponešto drukčiji. Zanimanje za seljačke tekstilne rukotvorine u drugoj je polovici 19. st. primjetno i u brojnim europskim kulturnim središtima. U raznim se zemljama istraživala domaća proizvodnja materijala za tkanje i

¹⁶ Primjerice, *Krijesove* knjižice o hrvatskim narodnim vještinama i njihovoj primjeni reklamiraju se u novinama već od 1917. godine.

¹⁷ O tome opširnije vidjeti u: Ceribašić 2003:86-90.

vezenje, proučavale su se tkalačke i vezilačke tehnike, studirali likovni motivi. Pojačani interes nije bio motiviran samo kulturnom i civilizacijskom znatiželjom za spoznavanjem europskoga folklornog likovnog izražaja kao jedne od sastavnica svekolike likovne umjetnosti; posebice stoga što je u razvijenim europskim zemljama to umijeće uglavnom već iščezlo iz svakodnevne prakse. Interes je sadržavao već spomenuti gospodarski aspekt, proizašao iz tadašnjih dubokih promjena nastalih prodorom robno-novčanog sustava u seoske sredine. U tzv. "kućnoj industriji", gdje se zvalo i "kućnim obrtom", nazirala se mogućnost zapošljavanja i stvaranja egzistencijalnih prihoda za dio seoskoga stanovništva. Pritom se računalo u prvome redu na žensku populaciju, koja je teže pronalazila poslove izvan kućanstva, a primjenom bi svojih, tradicijom stečenih umijeća, mogla proizvoditi robu za tržište. Ta su ekonomska nastojanja u Europi pratili, zacijelo ne slučajno onodobni, modni trendovi, i u građanskome odijevanju i u posoblju i drugim elementima opremanja građanskih stanova.

Na tragu te ideje ne iznenađuje što se na velikim europskim gospodarskim izložbama, koje obilježuju drugu polovicu 19. st., među drugim eksponatima pojavljuju i seljačke tekstilne izrađevine. Znamo li da je prva svjetska izložba bila priređena u Londonu 1851., a druga u Parizu tridesetak godina kasnije, 1855., onda ni Hrvatska nije previše zaostala sa svojom domaćom "Prvom gospodarskom i obrtnom izložbom trojedne kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije", priređenom u Zagrebu i otvorenom 18. kolovoza 1864. Na njoj su – uz izložene poljodjelske artikle, u prvom redu vinâ, te obrtničke proizvode – veliku pozornost pobudile upravo izrađevine "kućne industrije".

"Ovdje treba posebno napomenuti" – saznajemo od povjesničara Rudolfa Horvata – "pletene, tkane i predene tvorevine, koje izložiše većinom hrvatske seljakinje" (R. Horvat 1994:177).

Nije ostalo samo na prvom pokušaju već se trend pojavljivanja hrvatskih tekstilnih rukotvorina nastavio i postao konstantom na svim budućim domaćim, ali i inozemnim izložbama, priređivanima u Beču (1873. i 1894.), Trstu (1881.), Budimpešti (1886. i 1896.), Parizu (1889. i 1900.), Zagrebu (1881. i 1891.) i drugdje.

Nekoliko je pojedinaca tomu osobito pridonijelo. Među prvima koji su se u Hrvatskoj istakli sklonošću spram seljačkog tekstila – uz već višekratno spomenutog Cepelića – bio je Osječanin Felix (Srećko) Lay (1838-1912). Premda profesijom trgovac, a uz to i prvi intendant hrvatskoga kazališta u Osijeku, bio je pasionirani skupljač narodnih nošnji i drugih domaćih tekstilija. Svoju je bogatu zbirku najprije izlagao u inozemstvu; bilježi se Moskva 1867. te Pariz iste godine, Berlin, Kassel i London 1871., zatim Beč 1873. i ponovno Pariz 1878.; na toj je bio i ovjenčan brončanom medaljom

(Gabrić 1979:458).¹⁸ Tim je putem i dio materijala iz njegove kolekcije dospio u funduse europskih muzeja, posebice u londonski Kesington muzej, također muzeje u Nürnbergu i Beču (Gjetvaj 1989:12). Kad je, pak, u Zagrebu novo osnovano "Društvo umjetnosti" priredilo 1879. svoju prvu izložbu, oveći je prostor na njoj zauzela upravo Layeva zbirka. Budući da ju je velikodušno poklonio hrvatskomu narodu, dospjela je u tada već postojeći Arheološko-historijski muzej, odakle će nakon osnutka Muzeja za umjetnost i obrt (1880.) te Etnografskog muzeja (1919.) završiti u njihovim fundusima.

Lay se, međutim, potrudio skupljeni materijal i publicirati, objavivši u 20 svezaka djelo "Ornamenti južnoslavenske domaće i umjetne obrtnosti" (1875-1884.), koje je uspješno širio svijetom.¹⁹ Doduše, izdanje su kritizirali već suvremenici; primjerice Iso Kršnjavi spočitnuo je Layu nedovoljno poznavanje različitih tekstilnih tehnika, a nešto kasnije i Vladimir je Tkalčić djelo ocijenio zastarjelim. No, istodobno, Kršnjavi mu ne poriče zaslugu da je:

... prvi otkrio to narodno blago naše pučke ornamentike (Kršnjavi 1980:178).

Kao poznavatelj domaćega tekstilnog umijeća u svojim se člancima Lay suprotstavljao mađarskomu svojatanju hrvatskih ornamenata, pojavi koja se provlačila za cijeloga života u zajedničkoj državi. Možda je upravo time anticipirao i jedno od obrazloženja Antuna Radića o svrsi etnološkoga rada. Ovaj je, pišući o seljačkoj/narodnoj kulturi i potrebi njezina istraživanja te o njezinu jednakovrijednom mjestu uz druge kulture, tomu dodao:

Tako će se skrhati oštrac prigovaranju tudjinaca, koji kulturne tekovine susjednih naroda pripisuju samo sebi (Radić 1897:12).

Layu nije bilo stalo samo do toga da upozori na domete jedne od sastavnica hrvatske tradicijske kulture. Želio je da se to umijeće i nadalje održi u životu. Stoga već godine 1867. moli Hrvatski sabor da potakne osnivanje škola i tečajeva u kojima bi se savršavala tehnička vještina narodnih vezilja i tkalja (Jiroušek 1936:177). Ali za ondašnju je hrvatsku kulturnu politiku takav zahtjev očito došao prerano, pa je zamolba ostala bez odjeka. Reagirao je jedino vladin Odjel za bogoštovlje i nastavu, izdavši 3. svibnja 1876. naredbu osnovnim i učiteljskim školama kojom se preporučuje upoznavanje s Layevim djelom te potiče stvaranje školskih zbirki pučkih umjetnina.²⁰

¹⁸ Medalja s urezanim Layevim imenom čuva se u Arheološkom muzeju u Zagrebu.

¹⁹ Ediciju je objavio u vlastitoj nakladi, dovevši se time do potpunog financijskog bankrota. Stoga ne začuđuje što je taj, isprva imućan čovjek, život završio u ubožnici i po smrti bio sahranjen o trošku grada Osijeka (Gabrić 1979:455, 464).

²⁰ U naredbi doslovce stoji i ovo:

"1. Učitelji i učiteljice kr. muške i ženske preparandije dužni su svoje učenike i učenice svakom prigodom upozoriti na krasotu i korist narodne domaće i umjetne obrtnosti (...)

Koju godinu poslije isto zanimanje, ali ne samo kulturno već i gospodarsko, pokazuje i jedan drugi trgovac (i izučeni tkalac), Karlovčanin Daniel Hermann (1850-1924). Preselivši se u Zagreb, utemeljio je godine 1887. "Prvu hrvatsku tvornicu sukna, darovca i gunjeva", u kojoj se proizvodio tekstil prema narodnim uzorcima, a Hermann stekao titulu c. i kr. dvorskog dobavljača. Bio je vrstan poznavatelj narodnoga tkanja i veziva, a o njegovu istančanom ukusu svjedoči i sam Cepelić. Od najljepših i najvrjednijih uzoraka stvorio je vlastitu zbirku, koju je izlagao na europskim gospodarskim izložbama te za nju bio nagrađivan mnogim odličjima. Veliki je uspjeh postigao na pariškoj izložbi 1889., gdje je proizvode hrvatske kućne industrije pohvalio i sam predsjednik Francuske Republike M. F. S. Carnot, a članovi izložbenog žirija čak i pokupovali pregače, ćilime i druge tekstilije za vlastite potrebe (R. Horvat 1994:180-181). I još jednom državniku, kralju Franji Josipu I., svidjeli su se ručni radovi hrvatskih seljakinja, koje je Hermann predstavio na izložbi u Beču, pa je zajedno s kraljevićem Rudolfom i nadvojvotkinjom Stefanijom i naručio neke predmete (*Dom i svijet*, 1891, br. 24:390). Priznanje je dobio i u domovini, kad je zbirku narodnih rukotvorina u zajedničkom izboru s Budom Budisavljevićem²¹ pokazao na već spomenutoj Gospodarsko-šumarskoj jubilarnoj izložbi godine 1891. u Zagrebu te bio nagrađen počasnom diplomom.

I Hermann se zauzimao za očuvanje i promicanje tradicijskoga obrta, smatrajući ga – kako je pisao u *Agramer Zeitungu* 1891. – mogućim izvorom seljačkih prihoda (*Hrvatski biografski leksikon* 2001:557). Nastavljajući Layeve napore uspio je ishoditi zaključak Zemaljskoga kulturnog vijeća da će vlada financijski podupirati kućni obrt, pa i organizirati putujuće škole. Pritom mu je osobito bilo stalo da se ta djelatnost zaštiti

... od stranih i pogubnih utjecaja, a osobito da se pazi na pučke učiteljice, da ne bi školskom nastavom u djeci izopačivale smisao za narodnu ornamentiku (Frangeš 1930:10).

2. Učiteljice obćih pučkih učionah, osobito učiteljice ručnoga djela imati će nastojati oko toga, da sabiranjem predmeta iz narodne domaće i umjetne obrtnosti među pukom ili od svojih učenicah osnuju za svoju učionu sbirku narodnih uresah, koja će se sbirka moći vremenom povećati te će njezini predmeti služiti kao uzorni predložci za ručno djelo učenicah. Ovakvom sbirkom budu li njezini predmeti upotrijebljeni kao učila, širit će se ukus više, nego li to biva ponajviše neukusnimi modnimi predložci te vrsti, za koje seoski puk svim pravom neće da mari" (Gabrić 1979:469). Primjenu te naredbe potvrđuje ondašnja praksa u Samostanu sestara milosrdnica u Zagrebu. Znano je da su sestre toga samostana u svojim školama podučavale i ručni rad. Iz njihova je izvješća za školsku godinu 1879/1880. očigledno da su se u nastavi služile Layevim *Ornamentima* (Fotak 2004:60)

²¹ Bude pl. Budisavljević (1853-1919) hrvatski je književnik i publicist, usto i visoki upravni službenik.

Na početku 90-tih godina 19. st. u mislećoj je hrvatskoj javnosti prevladavalo stajalište da seljačko tekstilno umijeće treba sačuvati i spasiti od propadanja i zbog *estetskih* razloga i zbog *narodnostnih*. Stajališta, međutim, nisu bila usuglašena oko toga treba li seljačka tekstilna proizvodnja ostati samo na razini izradbe ruha i posoblja za vlastite (seljačke) kućne potrebe ili bi se njome morali stvarati proizvodi za domaća i, posebice, strana tržišta. Posljednjima je upravo Hermann bio primjerom jer se – kako iznosi Ibler:

... trgovanjem tekstilno-industrijalnih narodnih predmeta počeo baviti g. 1873. Tê je godine prometnuo on robe za 1.200 for. Promet je sveudilj rastao, pa je godine 1890. dosegnuo 42.000 for. (Ibler 1892:217).

Unatoč tomu i sâm je Hermann bio uvjeren kako se ne može očekivati da će domaći obrt postati jednim od glavnih privrednih izvora, ali – upozoravao je pritom – ne treba taj izvor ni prezreti. Uostalom, to potvrđuje i stečaj njegove tvornice, koju je zbog toga bio primoran 1894. prodati. U postojećoj dilemi Ibler je smatrao da bi se moralo učiniti sve što je moguće

... kako bi se tekstilni obrt u narodu očuvao, ustalio i usavršio, ali u prvom redu kao naše narodno obilježje za domaću potrebu samoga puka i eventualno obrazovanijih razreda u našem narodu, ali nebi trebalo proizvodnju forsirati za veliku trgovinu (isti 1892:218).

Skupini zanesenjaka hrvatskim seljačkim tekstilom pripadao je i Iso (Isidor) Kršnjavi (1845-1927), povjesničar umjetnosti, slikar te znameniti kulturni i javni djelatnik. Već se od 1874. bavio mišlju o organizaciji izložbe na kojoj bi dolično bile predstavljene narodne rukotvorine, ali je taj naum ostvario tek 1879., nakon što mu je uspjelo osnovati "Društvo umjetnosti". Prvi je izlazak u javnost nove udruge bila "Izložba umjetnosti i umjetničkog obrta", priređena u Vraniczanyjevoj palači u Zagrebu. Uz umjetničke ondje su bili predstavljeni i seljački radovi iz svih hrvatskih krajeva, uključivši i već spomenutu kolekciju F. Laya. Dobar prijem izložbe u javnosti potvrđuje podatak da ju je za 23-dnevnog trajanja obišlo 8 836 osoba. Ako se ima na umu da je u onodobnome Zagrebu živjelo 25 000 stanovnika, bio je to itekako zapažen posjet (Jiroušek 1935:2).

Među brojnim osobnim doprinosima zagrebačkoj (i hrvatskoj) kulturi, Kršnjavomu pripada i zasluga za osnivanje Muzeja za umjetnost i obrt, 1880., kojemu je bio i prvim ravnateljem. Dobro je to znana činjenica, ali je možda manje poznato kakav je bizaran događaj prethodio njegovu utemeljenju; doslovce, bilo je to čeprkanje po otpadu. Naime, za proizvodnju papira skupljao se i u Hrvatskoj odbačeni tekstil te slao na preradbu u Švicarsku. Jednoga je siječanjskoga dana 1880. veletrgovac Weiss upozorio Kršnjavoga na nekoliko lijepih primjeraka narodnog veziva koje je primijetio u tim hrpama krpa, te ga pozvao da ih i sâm razgleda.

"Još se živo sjećam" – zapisao je Kršnjavi – "kako sam se izvezao u čičoj zimi sa starim gosp. pl. Weissom u magazin na Južnom kolodvoru,

kakovim sam čuvstvom raskapao one prnje. (...) Tako mora biti ljudima koji kopaju zlato pa naiđu na bogatu naslagu" (Kršnjavi 1980:179).

I baš su te *prnje* bile presudne za početak rada novoga muzeja. Za svoga su sretnog nalaznika imale dvojako značenje jer u njima nije prepoznao samo buduće izložke već i sredstvo razmjene. O svojoj radosti toga siječanjskoga jutra zapisao je i ovo:

... kako sam vidio u duši lijepu zbirku koju ćemo smoći zamjenom za to umjetničko blago (Kršnjavi 1980:179).

I doista, odmah se razvila vrlo živa razmjena s europskim muzejima i sličnim ustanovama. Ilustrirat će to i nasumce izabrani podatak da je muzej 1883. nabavio fragmente svilenih tkanina, nastalih od 15. do 17. st., od tvrtke Krauth u Krefeldu upravo zamjenom za primjerke hrvatskoga seljačkog veziva. Svjedoči to o zamjetnom zanimanju europskih institucija za naše rukotvorine; k tomu, i osobnom odnosu intelektualca i esteta Kršnjavoga spram seljačkih tekstilnih rukotvorina koje je nedvojbeno cijenio *umjetničkim blagom*.²²

Uskoro je u Zagreb stigla zamolba iz Budimpešte da se za njihov muzej pribere zbirka hrvatskih narodnih vezova, uz očekivanje da će predmeti biti opskrbljeni svim potrebnim muzeološkim podacima (opisom primijenjene tehnike i tkalačkih pomagala, načina bojenja i dr.). Našavši se u nedoumici – jer dotad se u Hrvatskoj nitko nije time sustavno bavio, a kamoli što publicirao – Kršnjavi se odlučio za vlastito terensko istraživanje. Poduzeo ga je u istočnu Slavoniju i Srijem, a ishode je objavio kao putopis *Listovi iz Slavonije* 1882.²³ Stečene spoznaje u dodiru s izvorištem ponukale su ga i na promišljanje o podrijetlu narodne ornamentike kao i evidentiranju mogućih utjecaja tijekom njezina dugog trajanja, pa je o tome objavio kraću raspravu (Kršnjavi 1886:16 i d.).

Putovanje u Slavoniju imalo je i drugi povod. Nastojeći da probudi u hrvatskim intelektualnim, ali i u obrtničkim krugovima, zanimanje i sklonost spram seljačke umjetnosti, Kršnjavi je naumio prirediti drugu izložbu "Društva umjetnosti", također s etnografskim sadržajem. Stoga je na putovanju dogovarao izbor budućih izložaka, u čemu mu je dragocjenu pomoć pružio, baš kao i Hermannu nešto poslije, podžupan u Rumi Bude Budisavljević. Tako su na drugoj izložbi "Društva umjetnosti", priređenoj 1881./1882. u tada još praznim prostorijama drugoga kata novosagrađene zgrade Akademije, bile izložene seljačke tekstilne rukotvorine. Izložba je uz popularizacijsku imala i

²² Prema Jiroušekovu mišljenju Kršnjavi je, osnivajući Muzej za umjetnost i obrt, njegovom zadaćom smatrao i skupljanje narodnog rukotvorstva, pa onda i njegova primjenjivanja u umjetničkome obrtu. U tome je okrilju želio postupno stvoriti i "Hrvatski etnografski muzej". Kad je, međutim, Kršnjavoga na ravnateljskom mjestu zamijenio arhitekt Herman Bollé, ovaj je ograničio sadržaj muzeja samo na umjetničko-obrtnički, zapostavivši etnografski (Jiroušek 1936:176).

²³ O tome detaljnije vidjeti u: Petrović 1992:149 i d.

edukacijsku namjenu. Njome se htjelo široj javnosti zorno predstaviti taj, njoj još nedovoljno poznat, dio domaće kulturne baštine. Kako su priređivači već uočili da se u recentnoj seljačkoj proizvodnji pokazuju odmaci od stare tradicije, što se smatralo nepoželjnim, izložbu su priredili i zato da se – po riječima tadašnjega predsjednika Akademije Franje Račkoga

odstrani mane koje su se stale javljati u narodnim radovima (Jiroušek 1935:1).

Osim umjetničkoga te znanstvenog interesa i Kršnjavi je, u duhu svoga vremena, imao na umu i gospodarski aspekt te djelatnosti. Putujući istočnom Hrvatskom dojmile su ga se vunene tkanine, zbirno zvane *čilimi*, koje su se u seoskim kućanstvima rabile kao prekrivači postelja i zidova, u odijevanju za pregače i ženske ogrtače, nadalje za opremu putničkih kola, za klečanje u crkvi (tzv. *potpetalo*) i dr. Prema primijenjenim tehnikama mogli su biti *klječani čilimi, čupavci, tkani na dasku, utkivani, vezeni* i sl., i u njima je vidio artikle kojima bi se mogli opremiti građanski stanovi. Stoga je 1885. u Slavenskom Brodu za desetak seljačkih djevojaka osnovao tkalačku školu, ali ju je nakon nesretnog požara, koji je progutao znatan dio inventara, prenio 1887. u Zagreb. Pretpostavljamo da je izložba "Čilimi slavonskih seljaka", priređena u Muzeju za umjetnost i obrt iste godine, bila jednim od ishoda dvogodišnjega djelovanja škole.

Zagrebačka tkalačka škola, koju je do 1891. polazilo između dvanaest i šesnaest učenica, u tom je trogodišnjem razdoblju uspješno poslovala, jer se spominje da je bilo izrađeno čilima u vrijednosti od 6 100 forinti, od čega je prodajom ostvareno 5 000 forinti. Svojim se radovima škola prvi put predstavila, i to uspješno, na Gospodarsko-šumarskoj izložbi 1891. (Ibler 1892:254-255). Njezin je smisao Kršnjavi vidio u mogućnosti da se izučene učenice osposobe za samostalni rad prema narudžbama trgovaca radi vlastite zarade. Istodobno se pripremalo kvalificiranu radnu snagu ako neki od poduzetnika odluči osnovati tvornicu. Školom je upravljao do 1891., kad ga je imenovanje za predstojnika Odjela za bogoštovlje i nastavu odvelo u mnoge druge poslove.

Iso Kršnjavi se nije zadovoljio samo vlastitim spoznavanjem hrvatskih seljačkih tekstilija, njihovom estetskom valorizacijom i praktičnom primjenom u tadašnjim gospodarskim okolnostima već je nastojao za te aktivnosti pronaći i sljedbenike. Smatrao je da tu zadaću trebaju u prvome redu preuzeti pedagozi. Te su se zamisli dobrim dijelom oživotvorile u djelovanju dvoje njegovih suvremenika, Ferde Hefelea i Klotilde Cvetišić.

Ferdo Hefele (1846-1909), istaknuti pedagog i etnografski pisac, počeo je popunjavati onu prazninu o tehnološkom aspektu narodnoga rukotvorstva s kojom se Kršnjavi sučelio prije svoga putovanja u Slavoniju i Srijem. Izučavajući rukotvorno umijeće i kućne obrte, Hefele je stvorio i zbirku modela uređaja i pomagala koji su se u tim poslovima rabili. Tako se svojim mo-

delima pridružio na drugoj izložbi "Društva umjetnosti", priređenoj 1881/82. u Zagrebu, a predstavio ih je i na Milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896.

Tadašnjim je spoznajama posebice pridonio svojim člancima o domaćim obrtima, kasnije skupljenima u knjizi, gdje je, uz ostalo, opisao pojedine postupke i naveo narodno nazivlje za kućnu proizvodnju tekstila, izradbu dijelova nošnje i način njihova ukrašavanja. Kao svojevrsnim kontekstom tehnološki je dio dopunio i primjerima narodnih pjesama, poslovice, uzrečica i zagonetki sadržajno vezanih uz tu tematiku (Hefele 1896:1-46).

I Ferdo je Hefele sudjelovao na Gospodarsko-šumarskoj izložbi 1891. vlastitom kolekcijom tkanih i vezenih uzoraka, u prvome redu iz sisačke okoline, koja je kasnije također ušla u fundus zagrebačkoga Etnografskog muzeja.

Afinitetom spram seljačkoga tekstilnog rukotvorstva odlikovala se i pedagoginja Klotilda Cvetišić (1853-1947). Djelujući kao učiteljica i ravnateljica djevojačkih škola u Zagrebu i Osijeku te zagrebačke Ženske stručne škole,²⁴ nastojala je da se u poduci iz ručnog rada u školama primjenjuju i motivi iz domaće narodne umjetnosti. Dobro ih je poznavala jer je i sama skupljala narodne nošnje te uzorke veziva i tkanja, a usto, na zadovoljstvo Kršnjavoga, propitivala i narodno nazivlje. S radovima svojih učenica promicala je hrvatsko tekstilno umijeće na Milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896. i na Svjetskoj izložbi u Parizu 1900.

Svoje je znanje kasnije uspješno primijenila radeći do 1913. kao kustosica u Hrvatskom školskom muzeju (osnovanom 1901.), gdje je uredila zbirku narodnih rukotvorina, opskrblivši je nazivljem uresa i tehnika.²⁵ Osim toga, aktivno je sudjelovala u tada već prakticiranim tečajevima kućne radinosti u seoskim sredinama. U djelovanju Klotilde Cvetišić se susrećemo s primjerom da građani najprije individualno istražuju tradicijska umijeća i usvajaju znanja i vještine od seljaka, preciznije seljakinja, a zatim ga u organiziranom (da li i modificiranom?) obliku opet šire u seoskim sredinama.

Izgledalo je kao da će dvadeseto stoljeće donijeti poslovni stajalište spram seljačke tekstilne proizvodnje. Naime, godine 1904. zastupnik dr. Fran Vrbanić je u istupu pred Saborom upozorio na nazadovanje kućne industrije, uzrok čemu je vidio u nedostatku ekonomske i trgovačke potpore. Rekao je:

²⁴ Žensku je stručnu školu također osnovao I. Kršnjavi, izgradivši za nju u Zagrebu i posebni prostor (u sklopu današnje zgrade Škole za primijenjenu umjetnost i dizajn na Trgu Maršala Tita). Svrha je škole bila: "da omogući što jaču primjenu hrvatske pučke tekstilne industrije savremenom našem životu" (Jiroušek 1925:246). Za svoga trodnevnoga boravka u Zagrebu 1895. kralj Franjo Josip I. posjetio je među ostalim i žensku stručnu školu, gdje ga je dočekala ravnateljica Cvetišić. Prema pisanju ondašnjih novina "... razgledalo je Nj. Veličanstvo tkalačku školu, te na koncu ravnateljici izjavilo svoje podpuno priznanje ustrojenju tako korisna i praktična zavoda za žensku naobrazbu" (*Prosvjeta* 1895:626).

²⁵ I ta se zbirka od 1921. nalazi u zagrebačkom Etnografskom muzeju (*Hrvatski biografski leksikon* 1989:765).

Ti produkti naše kućne industrije, premda su po naravi svojoj lijepi i valjani, ipak nisu prikladni onakvi, kakvi jesu, za svjetsko tržište. Kad bi bilo moguće te produkte stavljati na svjetsko tržište, tada držim, da bi se mogla prodaja njihova u veliko razgraniti, te da bi narod upravo u kućnoj industriji našao veliko vrelo privrede (Franić 1935:4-5).

Apelirajući u tome smislu na zastupnike i vladu, pred očima je imao već pozitivno iskustvo, pa je svoj iskaz nastavio ovako:

Jedan zagrebački trgovac, gosp. Berger, zaista nastoji, kako bi te produkte naše domaće industrije učinio sposobnim za eksport u inozemstvo, a meni se čini da je on pošao dobrim pravcem, te da bi bila zadaća vlade... da u tom pravcu... poprimi inicijativu, jer ovakovom organizacijom imala bi dvojaku korist. U jednu ruku povisila bi se bez dvojbe privreda naroda, a u drugu ruku – nema sumnje da bi se tim uzdigao i razgranio i ponos narodni (isti 1935:5).

Tko je bio i što je činio taj zagrebački trgovac? U nizu pregalaca oko seljačkih tekstilija Salomon je Berger (1858-1934) važan po dvjema svojim djelatnostima. Zaslužan je za stvaranje najveće kolekcije tekstilnih predmeta i, usto, najdalje je otišao u njihovoj popularizaciji, a posebice primjeni. Rođen u Slovačkoj, u Hrvatsku je doselio 1876. Susret s posavskom i turopoljskom nošnjom za boravka u Sisku bio je presudan za njegov budući život.²⁶ Tu je već počeo skupljati, katkad i odbačene fragmente ručno proizvedenoga tekstila te proučavati izvedbene tehnike i motive ukrasa. Zavidljiv njihovom ljepotom i arhaičnošću, smatrao je da mogu biti primijenjeni i u modernoj produkciji te ponuđeni domaćem i stranom tržištu. Izjavio je:

... stavio sam si zadaćom svog života, da proizvode hrvatske kućne industrije pretvorim u predmete svjetske trgovine (Berger 1912:23).

Godine 1885. otvorio je u Zagrebu na Jelačićevu trgu br. 2 trgovinu "Oprema za nevjestu" s asortimanom tekstilne robe urešene narodnim ornamentima. Za taj je posao angažirao četiri seoske tkalje. Pritom i nadalje traga za originalnim primjercima, koje – poput Kršnjavoga – pronalazi i u odbačenim krpama skupljanima za švicarsku tvornicu papira. Tri godine poslije, 1888., prvi put svojom kolekcijom sudjeluje na izložbi u Münchenu, gdje odmah ostvaruje i komercijalne učinke. Tada se i hrvatska vlada počela zanimati za njegovo djelovanje,²⁷ pa ga je pozvala da sudjeluje 1900. na izložbi u Parizu. Bit će da su njegovi izložci bili sukladni tadašnjim modnim trendovima jer je

²⁶ "G. 1876. vidi Berger u Sisku na Duhovsku nedjelju bezbrojne grupe u dugoj dugoj procesiji, vidi to more krasote narodnih nošnja, onaj skladni šar boja i ornamenata" – oba- vještava Gjuró Szabó (1922:192).

²⁷ O tome Berger piše: "Gosp. banski savjetnik dr. Ivo pl. Mallin, koji se je vrlo zanimao za ovu industrijalnu granu, pozvao me je god. 1888. u svoj ured, pa mi je od svoje volje izrazio svoju radost, što sam ovu za Hrvatsku toli važnu pučku industriju i pravim razumijevanjem prizvao u život i izkoristio" (Berger 1912:3).

u Parizu dobio narudžbe u opsegu koji je prelazio moći njegova skromnog pogona. Poduzetnik po vokaciji, Berger je bio svjestan da izvoznu proizvodnju može razviti samo uz osposobljene djelatnice. Stoga 1902. otvara tkalačku školu. Zapošljava iskusne seoske tkalje koje su svoje umijeće prenosile na mlađe žene. Školu, smještenu u vlastitoj trgovini, samostalno vodi i svojim je novcem financira, vjerujući u obećanu novčanu potporu vlade. U Bergerovoj viziji škola je imala ovu svrhu:

- a) da iz raznih krajeva zemlje privlači seljakinje, te da ih uputi i podučava u razne već izumrle, starinske hrvatske tkalačke tehnike;
- b) da ih podpuno izobraziti za upraviteljice podružnica, to jest da ih nakon tri do četiri mjeseca usposobi za podučavanje ostalih suseljanica, koje bi se javile za rad.
- c) Te su onda seljakinje od mene dobivale razni materijal za tkanje i vezenje i potrebiti pribor za 10 do 30 seljakinja, imale su nadzirati radnju, preuzimati gotovu robu, obračunavati s radnicama te meni predati gotovu robu.
- d) U toj su se školi izradjivali novi uzorci po starohrvatskim motivima, te sastavljale zbirke uzoraka za skladišta i zastupnike. Od osobite je bila važnosti tkalačka škola za priugotavljanje takovih uzoraka, koji su se seljakinjama davali posve bezplatno (Berger 1912:4-5).

Dokora je u cijeli taj pothvat bilo uključeno oko 1 600 seljanki. Nakon svladane poduke u školi vratile bi se u svoja sela. Berger ih je opskrbio materijalom za tkanje i vezenje, a one bi uposlile i druge žene, upućujući ih i nadzirući njihov posao.

Poslovanje se silno razgranalo i Berger je imao zastupstva u mnogim europskim gradovima, u Sjevernoj i Južnoj Americi (New York, Chicago, Punta Arenas i dr.) i Australiji (Melbourne), gdje je i aranžirao izložbe. U veljači 1904. spremio se za sudjelovanje na svjetskoj izložbi u St. Louisu, SAD. Kako još uvijek nije naišao, osim deklarativne, na stvarnu državnu potporu u domaćoj sredini, kolekciju priređenu za Novi svijet izložio je u prostorijama svoje trgovine, nadajući se nekim pozitivnim službenim reakcijama. Uzalud. Saznajemo samo o reakcijama novinara:

Tko je te izložene predmete pomno razgledao, sigurno je zadovoljan i očaran ostavio izložbu. Mnoga dama, koja je dosada prezirno gledala te mužaške²⁸ radove, morala je otići zadivljena vidivši, što se sve dade iz tih seljačkih radova učiniti. Elegantne gospojinske podpune oprave, načinjene iz najfinije tkanine, što ju izatkaše spretne ručice naših seljačkih kumica, pa kako su još urešene nakitima i bordirama po narodnim motivima izatkanim. Koliko je tu bilo obilja najraznoličnijih gospojinskih bluza iz najfinije seljačke tkanine, tako savjestno i točno izradjenih, a poredjaj svježih većinom naših narodnih boja tako je

²⁸ *mužaške* = seljačke, u posprdom značenju; od *muži* = seljaci

harmoničan i krasan, da su to oprave za najsajnije salone i sjajne kazališne predstave.

Prekrasni fini zastori mogu resiti prve gospodske salone, a fini na rukama izvezeni stolnjaci i ubrusi bili bi pravi ures za svaki gospodski stol. Na nježnim šarenim jastučićima našla bi počinka svaka ljepušna glavica naših gradskih ljepotica, a tek one narodnim vezom izvezene torbice činile bi lijepe ručice naših gradskih gospojica još ljepšima. Naše dražesne udavače i zaručnice našle bi bile u toj liepoj izložbi mnogu krasnu stvarcu da svoj miraz podpune i poljepšaju (*Obzor*, 25.2.1904.).

Preko gotovo stotinjak izložbi, priređenih svijetom, Berger je doista popularizirao hrvatsku seljačku tekstilnu tradiciju. Mnogi su muzeji za svoje zbirke otkupljivali i uzorke veziva i dijelove ili komplete nošnji. Primjenu narodnih motiva na pomodnu odjeću promicali su i ugledni modni časopisi. Zagrebačke novine iz 1905. s ponosom ističu ponude iz *Wiener Mode* o ljetnim haljinama iz hrvatske domaće tkanine s vezenim bordurama, o bluzama sa šarenim hrvatskim vezom i sl.; javljaju da se u Nici preporučuju nove i vrlo uspješne toalete za ljetovanje izrađene iz hrvatskoga lanenog platna i ukrašene hrvatskim vezom; prenose napis iz bečkih novina o sveopćem udivljenju što ga izaziva apartna hrvatska kućna industrija, koja se može uvrstiti među pučke industrije ostalih visoko razvijenih zemalja i, na kraju, zaključuju:

Ovako se vani cieni tekstilna industrija našeg seljaka, rad grubih, od posla izžuljanih ruku naše seljakinje (*Obzor*, 17.9.1905.).

Doduše, katkad se podrijetlo produkata ne navodi točno, o čemu svjedoči vijest iz Pariza, gdje se u modnoj ponudi glasovite tvrtke Paquin g. 1909. našla i elegantna ženska odjeća iz Bergerova asortimana, ukrašena hrvatskim narodnim vezom, ali se kao zemlja podrijetla navela Ugarska (*Obzor*, 9.5.1909.). Kao što već znamo, bio je to samo nastavak prakse s kakvom se sučeljavao još i Lay.

Ali kod kuće Bergeru nisu cvale ruže. I ovakvu razgranatu i u svijetu prihvaćenu proizvodnju i nadalje je financirao sam jer je potpora vlade ostala samo na obećanjima. Nastojeći da još jednom svrne pozornost na svoj rad, odlučio je – potpomognut poticajem bankog savjetnika dr. Mallina – godine 1907. prirediti veliku izložbu u Zagrebu, u novosagrađenoj zgradi tadašnjega Trgovačko-obrtnog muzeja na Mažuranićevu trgu. Bila je to poslije 1891. zasigurno najveća izložba izvornih etnografskih predmeta, a ovom prigodom i ogled njihove primjene. Novine su opširno izvijestile o izložbi, na kojoj je, uz predstavljene tekstilne izrađevine, tvrtka S. Berger javnosti stavila na uvid i svoje poslovne knjige. Iz njih se nije samo moglo razabrati područje Bergerova tržišta, rasprostranjenog "... od Kanarskih otoka do Winipega u Kanadi" već i financijska zarada marljivih seljakinja (*Obzor*, 26.2.1907.).

Premda je otvorenje izložbe svojom prisutnošću uveličao ban grof Pejačević s resornim ministrima, predsjednik Sabora sa zastupničkom svitom

te predstavnici Trgovačko-obrtne komore, i ovaj je put Berger ostao bez tražene potpore za tkalačku školu. Stoga je bio primoran da je nakon sedmogodišnjeg rada godine 1908. ukine i time većinu svojih tkalja ostavi bez zaposlenja i zarade.

Još je izlagao na "Međunarodnoj izložbi za pučku umjetnost" u Berlinu 1909., na kojoj je hrvatski odjel bio glavnom atrakcijom cjelokupne priredbe, posebice zbog triju prisutnih seljakinja koje su ondje tkale trima različitim tehnikama. Iduće je godine bio pozvan da priredi izložbu u budimpeštanskom muzeju za obrt, nakon čega mu je bila ponuđena mađarska subvencija. No hrvatska mu vlada za taj poslovni aranžman nije dala pristanak. Tada, već posve rezigniran, nakon 28-godišnjeg rada

... na polju hrvatske kućne industrije... obustavlja Berger... svaku daljnu proizvodnju (Berger 1912:23).

Time je ovaj, dotada poslovno najosmišljeniji napor da se seljačko tekstilno umijeće iskoristi kao gospodarski resurs, ostao u Hrvatskoj samo na pojedinačnom pokušaju. Osvrnuvši se, s određene vremenske distance, na tu neveselu priču Vladimir je Tkalčić još jednom istaknuo Bergerov cilj da se

... radne energije naročito naših pasivnih krajeva racionalno upotrebe u privredne svrhe i time zadobe nacionalno-ekonomsku važnost, ali – nastavlja Tkalčić – ... 'odlučujući faktori' tadašnje hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade... ne dadoše, da se na veliko zasnovana zamisao privede u djelo (Tkalčić 1928:186).

Od tada se Berger posvećuje svojoj zbirci, koja uz domaći sadrži i tekstil iz drugih europskih i izvan europskih kultura, nakit od zlata, srebra, mjedi i stakla te slikarske i kiparske umjetnine. Unatoč već doživljenim razočaranjima teži još jednom cilju – osnivanju etnografskog muzeja u Zagrebu. Ali i tu njegovu inicijativu zagrebačka sredina isprva prihvaća pomalo nevoljko: "... nek im Berger da mira, kaj buju oni išli te njegove stare krpe gledati..." – bilježi Tkalčić (1928:186-187). Ipak, nakon završetka Prvoga svjetskog rata društvena se klima mijenja, ispunjena novim nacionalnim zanosima i zemaljska vlada napokon otkupljuje Bergerovu kolekciju, koja sadrži 11 561 predmet. Sjedinjuje je s ostalim etnografskim zbirkama iz Hrvatskoga narodnog muzeja, Muzeja za umjetnost i obrt, Hrvatskoga školskog muzeja i Trgovačko-obrtnog. U listopadu 1919. banskom je naredbom osnovan Etnografski muzej u Zagrebu, uprava povjerena Salomonu Bergeru, a Vladimir Tkalčić imenovan kustosom. Muzejem, smještenim na Mažuranićevu trgu, Berger je upravljao do 1925., a ostao mu počasnim upraviteljem do smrti 1934. Time je Berger jedan svoj san ipak dosanjao.

Valja još dodati da je u prvim godinama rada u muzeju obnovio veze sa svojim nekadašnjim suradnicima, posebice tkaljama, koje su posredovale pri skupljanju etnografske građe u seoskim sredinama.

Usporedno s naporima spomenutih pojedinaca za afirmaciju tradicijskih tekstilnih rukotvorina te njihovu primjenu u modernoj proizvodnji javlja se u hrvatskoj građanskoj sredini i ženska inicijativa. Riječ je o "Ženskim udrugama za uščuvanje i promicanje narodne pučke umjetnosti i obrta", društvima građanki koje su, mahom dragovoljnim radom, poticale seljakinje da nastave s izradbom tekstila na osnovi svojega tradicijskoga umijeća, a gospođe su se brinule za plasman izrađevina kao i financijsku naknadu tkaljama i veziljama.

Prvu je takvu *gospojinsku udrugu* osnovala 26. siječnja 1908. u Petrinji Zlata Kovačević Lopašić na poticaj Jelice Belović-Bernadzikowske, tada već afirmirane poznavateljice folklorne tekstilne građe.²⁹ Zagrepčanka Zlata Kovačević Lopašić (1862-1938) završila je učiteljsku školu, a nakon udaje živjela niz godina u Petrinji. Vokacijom vrlo angažirana osoba, sklona društvenom djelovanju, istražuje u okolnim selima tekstilne rukotvorine, proučava ornamentiku i zbližava se sa seoskim ženama, potičući ih na njihovo tekstilno stvaralaštvo (Bedecković 1938:15-17). Pri osnivanju Udruge zalagala se da se umijeće, stečeno predajom, i nadalje njeguje u izvornom obliku, dok je Udruga sa svojim odbornicama i namještenicama trebala dati – kako sama kaže:

... neke praktične upute, ne bi li čim ljepše procvala ova naša narodno-gospodarstvena grana (*Novosti*, 20.5.1916.).

Njezino je polazište bilo da se: "... najvještije vezilje i tkalje namjeste u selima, gdje im je dom, da podučavaju mladjariju. Sva naša visoka školska učenost ne može da stvori ono originalno, što priprosta narodna duša. Vidimo to na najstarijim uzorcima, koji su puni života i originalnosti. To su prave umjetnine, koje nije odgojem prisvojena školska korektnost ukočila. Ne prestajem naglašavati" – izričita je Z. Kovačević Lopašić – "da se ti uzorci nastoje strogo kopirati, kad se primjenjuju za građansku porabu" (isto:1916.). Upravo se po takvu pristupu petrinjska Udruga razlikovala od nekih poslije osnovanih. Potvrđuje to i Andrija Milčetić, ističući u novinskom napisu da:

... se ističe kao čuvarica tradicija i ne uzimlje sebi toliko slobode pri osnivanju uzoraka kao zagrebačka. To se vazda vidjelo iz njezinih izložaka... (*Novosti*, 13.12.1917.).

Petrinjska je Udruga svoj rad započela bez prometnog kapitala, tek članskim priložima i darovima pojedinaca, ali je već prve godine djelovanja isplatila seljakinjama preko 3 000 kruna, a sljedeće preko 8 000, na što joj je i vlada odobrila potporu. Pozitivni se trend i nastavio, pa Z. Kovačević Lopašić

²⁹ Jelica Belović-Bernadzikowska (1870-1946), obrazovanjem stručna učiteljica, bavila se i književnim i novinarskim radom. Skupljala je i proučavala narodna veziva. Godine 1907./1908. uređuje etnografske zbirke koje su tada čuvali Muzej za umjetnost i obrt i Trgovačko-obrtni muzej u Zagrebu. Za obje je zbirke izradila kataloge (*Hrvatski biografski leksikon* 1983:625-627).

izvješćuje da je Udruga od 1908. do kraja 1916. pučkim veziljama i tkaljama iz petrinjske okolice isplatila preko 47 000 kruna (*Novosti*, 31.3.1917.). Ima li se na umu da su u to razdoblje uključene i ratne godine, kad se mnogi muškarci nalaze na bojištima, onda navedena ženska zarada u domaćinstvu nije zanemariva.

Aktivnost Udruge oslikava sudjelovanje na brojnim (i svjetskim) izložbama, priređenima u Londonu, Beču, Pragu, Petrogradu, Hagu, Parizu te u SAD-u. Godine 1912. izložbu u Petrinji posjetile su i Maja Turković te Ženka Frangeš, koje će naredne godine sličnu udругu osnovati i u Zagrebu. Svoje je proizvode Udruga, osim na izložbama u tuzemstvu i inozemstvu, prodavala u Petrinji, a kasnih 30-tih godina i u Zagrebu (u ondašnjoj trgovini Božićević u Masarykovoju ulici).

Kako je netom spomenuto, godine 1913. osnovana je slična institucija u Zagrebu. Također pod nazivom "Ženska udruga za uščuvanje i promicanje narodne pučke umjetnosti i obrta" djelovanjem je obuhvaćala u prvome redu zagrebačku okolicu. To dobrotvorno i prosvjetno društvo zagrebačkih gospođa objavilo je i svoja "Pravila". Iz njih se može razabrati koji su bili ciljevi Udruge, kako je bila ustrojena i kako je funkcionirala.

Opseg poslova bio je jasno definiran: smatralo se da narodnu pučku umjetnost i obrt treba promicati na temelju starih, originalnih uzoraka i pritom je štititi od propadanja. Upravo ti stari, originalni predmeti trebali su biti podlogom za dalji razvitak narodne pučke umjetnosti. Priređivanjem izložbi u domovini i svijetu te stvaranjem trgovačkih kontakata skrbilo se za plasiranje proizvoda i, ne kao posljednje, trebalo je seljačkom pučanstvu osigurati zaradu kroz zimsko doba, kad miruju agrarni poslovi.

Udruga je imala četiri vrste članova: *utemeljiteljni* (pojedinci, korporacije, udruge, zavodi i sl.) su članovi bili obvezni prilikom pristupanja uplatiti 100 kruna, čime se osiguravala temeljna glavnica Udruge; *začasni* su članovi bili pojedinci osobito zaslužni za rad Udruge, i kao takvi oslobođeni plaćanja članarine. "Redovitim članom" – zapisano je u "Pravilima" – "može biti samo neporočna osoba ženskog spola, koja je navršila 18. godina i koja se obvezuje plaćati propisnu članarinu" ("Pravila" 1913:5). I, najzad, *podupirajućim* je članom bio svatko tko se obvezao plaćati članarinu. *Utemeljiteljni* i *redoviti* članovi imali su pravo odlučivanja na skupštinama, dok su ostali mogli samo savjetovati. Osim prinosa *utemeljiteljnih* članova i članarine *redovitih* i *podupirajućih*, novčana sredstva Udruge stvarala su se i potporama i darovima te čistim prihodom od prodaje. Valja još dodati da je društvene poslove vodio Upravni odbor, sastavljen od predsjednice i potpredsjednice te poslovođiteljice, tajnice i blagajnice i još četiri člana odbora. Glavna se skupština, kao najviše tijelo, održavala jednom godišnje.

Dugogodišnja je tajnica Udruge bila Ženka Frangeš (1874-1935), poznata po svom raznolikom angažmanu u promicanju kućnog obrta. Osim

tkanja i vezenja promicala je tradicijsko umjetničko stvaralaštvo i u drugim djelatnostima i materijalima. Među ostalim potaknula je osnivanje seljačkih zadruga za kućni obrt u Mariji Bistrici, Markuševcu i Cavtatu, proizvodnju drvenih igračaka u Vidovcu, čipkarski tečaj u Pagu (*Hrvatski biografski leksikon* 1998:366-367). Istakla se i stručnim predavanjima o hrvatskoj narodnoj umjetnosti. Dnevni listovi *Obzor* i *Novosti* bilježe njezine nastupe u prostorijama Gospojinskog kluba, u ženskom liceju i drugdje. Članke i rasprave objavljivala je u raznim časopisima, poput *Ženskog svijeta*, *Radiše*, *Seljačke prosvjete*, *Doma i svijeta* i sl.³⁰ Djelovala je kao savjetnica za kućni obrt u zagrebačkoj i osječkoj oblasti, i bila uz A. Jirouška i Đ. Basaričeka suautoricom "Izložbe narodnih radova", održanih na poticaj Hrvatskog Radiše u Zagrebu 1919. i 1920. (Jiroušek 1935:1-2).

Nakon osnutka u siječnju 1913. Udruga već u svibnju iste godine sudjeluje na međunarodnoj izložbi kućnog obrta u Parizu, gdje joj je uspjele prodati sav izloženi materijal. Slijedi niz izložbi, i kod kuće (od 1915. do 1917. redovito u Muzeju za umjetnost i obrt) i izvan domovine. Novinske su reakcije pozitivne. O izložbi 1915. u Zagrebu se javlja:

Svi izloženi predmeti izvezeni su po motivima narodne ornamentike. Imade tu motiva iz okolici Siska, čipke iz Lepoglave, te vezova na šupljike iz brodske okolice. Vrlo ukusne gospojinske oprave, modernizirane po narodnoj slavenskoj formi osobito se ističu svojom ljepotom i ukusnošću, a imali smo ih prilike već vidjeti i na mnogim našim gospojicama i gospođama (*Novosti*, 5.12.1915.).

Naredne godine izložba je otvorena u Grazu u trgovini pomodne robe Georga Müllera:

Već prvi dan bio je uspjeh izvanredan, jer je izložbene dvorane posjetilo veliko mnoštvo posjetnika, koji su s osobitim zanimanjem razgledali sve izložbene uzorke i radnje, te ostavili izložbu puni oduševljenja (*Novosti*, 13.5.1916.).

Iste godine zagrebačka i petrinjska Udruga izlažu u Münchenu, pa se doslovno prenosi prikaz iz *Münchener Abendzeitung*:

U izložbi hrvatske narodne umjetnosti imademo prilike upoznati se sa izvanrednom umjetničkom nadarenosti hrvatskog naroda. Mnogobrojni šareni i bijeli vezovi na najfinijoj prozirnoj tkanini (peče), dalmatinske bisernice (reticella) i slavonski zlatovez, sve je to izrađeno savršenom tehnikom. (...) Hrvatska žena ljubi bujnu šarolikost, ostaje ali uvijek

³⁰ I Ženka se Frangeš priklonila ideji koja se u hrvatskoj kulturnoj javnosti njegovala u 20-tim godinama. Tvrđilo se tada da su motivi seljačkoga veza identični ukrasima viđenima na arheološkim grobnim nalazima iz doba starohrvatskih kraljeva, što je bilo argumentom za tezu da su u seljačkom stvaralaštvu sačuvani korijeni nacionalnog identiteta (Leček 2004:22, 33).

harmonična, jer joj je čuvstvo za sklad boja prirodjeno... (*Novosti*, 15.11.1916.).

O prikladnosti asortimana zagrebačke Udruge i za najviše društvene slojeve svjedoči novinska vijest o posjetu kojom ju je počastila obitelj nadvojvode Leopolda Salvatora za boravka u Zagrebu. U prostorijama Udruge u ulici Marije Valerije br. 8 (sadašnja Praška ul.) princeze su nabavile vezene ručne torbice, a za 6-godišnjeg princa naručena je vezena žumberačka košulja (*Novosti*, 6.10.1916.).

Prigodom otvorenja Udrugine izložbe u Muzeju za umjetnost i obrt 1917. bila je izgovorena i ova rečenica:

Šireći prodju i potrebu hrvatskog narodnog veziva, otvara se i novo vrelo privrede za hrvatske žene (*Novosti*, 1.4.1917.).

Na nju se osvrnuo Andrija Milčetić, ocijenivši kako materijalni aspekt nije najvažniji jer bi, smatrao je, isti dobitak seljakinja lakše ostvarila prodajom živadi. Važnost je toga djelovanja vidio u mogućnosti da seljakinja sama spozna kako proizvod što ga je izradila prema uzorcima poniklima na selu voli i cijeni gradski svijet. Milčetić je, naime, posve na tragu poznate Radićeve zamisli o postojanju dviju međusobno konfliktnih kultura – "narodne" i "gospodske" – smatrao da bi se tako moglo djelovati na podizanje narodne samosvijesti te zbližavanje seljačkoga svijeta i seljačke kulture s gradskom i "gospodskom". A što se, pak, tiče djelatnosti Udruga, isti je autor, nasuprot svim evidentnim romantičnim zanosima, bio uvjeren kako to ipak nije pravi način na koji bi se pučka umjetnost mogla očuvati na selu. Smatrao je da se ona u takvu obliku mogla promicati samo u gradskoj sredini.

Sudbina koju je u svojim gospodarskim stremljenjima doživio Berger pratila je i zagrebačku Udrugu. U jednom od Udruginih izvještaja upućenih ministarstvu potkraj 30-tih godina³¹ konstatirano je – na osnovi dotadašnjeg poslovanja, koje je obuhvatilo i 52 priređene izložbe – da je moralni uspjeh Udruge nadmašio materijalni. Primjerice, na velikoj izložbi dekorativne umjetnosti u Parizu 1925. bili su ovjenčani čak trima prvim nagradama, što dotad nitko iz tadašnje države nije postigao. A nakon isto tako uspješnog sudjelovanja na Sajmu uzoraka u Leipzigu 1930. u Zagreb je doputovao gospodin Holzer, šef najveće svjetske izvozne tvrtke za kućni obrt u Berlinu, nudeći veliku narudžbu. Svojim skromnim kapitalom Udruga nije mogla za tako veliku narudžbu pokriti troškove nabave materijala i isplatu seljakinja, pa je tražila financijsku pomoć. Ali u Hrvatskoj za taj konkretni posao nije

³¹ Izvještaj je potpisala Ženka Frangeš, a sačuvan je u dokumentaciji ing. arh. Pavla Jušića, koji je u to doba djelovao kao inspektor Odjela za trgovinu, obrt i industriju Kr. Banske uprave Savske Banovine.

Na omogućenom uvidu u dokumentaciju zahvaljujem Božidaru i Meliti Jušić, sinu i snahi arhitekta Pavla Jušića.

mogla dobiti niti potporu države niti povoljniji zajam banke. Zatečen takvim razvojem događaja, gospodin Holzer je sa svojom ponudom otputovao u Budimpeštu, gdje je bez teškoća posao i sklopio. Istovjetna se praksa ponovila godine 1931. Tada je ugledna trgovačka kuća iz New Yorka bila spremna otkupiti 4 420 garnitura stolnoga rublja. Molba Udruge za subvenciju, upućena Banovini, i ovoga je puta bila odbijena (Dokumentacija ing. P. Jušića, 1939.).³²

Poput prethodnih muških, ni ovi ženski naponi, kao što se moglo razabrati, nisu pridonijeli tomu da predmeti tradicijske tekstilne djelatnosti, kao jedne od sastavina hrvatske kulturne baštine, doista postanu izvoznim artiklom i time budu iskorišteni kao razvojni društveni resurs.³³

Ipak, u narednom razdoblju kao da takva nastojanja poprimaju sustavnije oblike. Naime, nakon već spomenutih "Radišinih" priredbi iz 1919. i 1920., velesajam na Savskoj cesti, tada još pod imenom "Zagrebački zbor", postaje mjestom gdje se, uz ostale gospodarske aktivnosti, izlaganjem proizvoda *narodnog kućnog obrta* ta djelatnost nastoji komercijalizirati. U novinskom osvrtu na velesajamsku izložbu, priređenu 1927., ponovno se ističe kako

... narodne ruketvorine nisu i ne smiju da budu samo ures, nego i vrelo prihoda (*Jutarnji list*, 29.5.1927.).

Prema mišljenju pisca toga članka uspjeh će se postići budu li se modernizirala tehnička sredstva pri izradbi, aktiviralo sudjelovanje umjetnika pri uobličenju i angažiralo gospodarstvenike kao posrednike između proizvođača i kupaca. Struka se, međutim, s tim ne slaže. "Zašto su izloženi slavonski ručnici bili izrađeni mašinom?" – s negodovanjem se pita kustos Etnografskog muzeja, autor prikaza iste izložbe objavljenog u *Riječi*, 11.6.1927. (Kus-Nikolajev 1927).

Već iduće, 1928. godine, izložba je narodnih radova na X. Zagrebačkom zboru bila sastavljena od nekoliko segmenata. Jednu, rekli bismo ogleđnu, skupinu predstavljali su predmeti (rupci, tkani i vezeni pojasi, pregače, košulje, jastučnice, stolnjaci i sl.) iz mnogobrojnih privatnih kolekcija; u drugoj, rukotvornoj, bili su predmeti čiju su izradbu sami seljaci na licu mjesta i demonstrirali (poput tkanja polikromnog prijevora iz Pokuplja, srmom protkanih pregača iz Slavonije, vunelih prostirača i pregača iz kontinentalne Dalmacije i sl.), dok su se u trećoj, primijenjenoj, mogli

³² Koji je bio razlog odbijanju tako unosnog posla iz izvještaja Ž. Frangeš, odakle ti podaci potječu, ne može se dokučiti.

³³ Iz pregleda Udruginih aktivnosti u ovome su tekstu namjerno izostavljene čipkarska i ćilimarska djelatnost jer o njima već postoji više objavljenih radova hrvatskih etnolog(in)ja, posebice Nerine Eckhel, Tihane Petrović, Vesne Zorić i dr. Također se ne spominju brojna udruženja za drvorezbarstvo, košaraštvo, lončarstvo i sl., nastala također na poticaj ili po uzoru na Udrugu, jer ne ulaze u okvir ovdje razmatrane tematike.

razgledati proizvodi koji su se izrađivali na selu ali preko ženskih udruga ili pak u radionicama kaznionica prema narudžbama za gradsko tržište (npr. veziva na svili, etaminu i markizetu, tkanine za zastore, prostirke i sl. te tada uobičajena oprema za nevjestu). *Obzorov* je komentator u ovako osmišljenoj manifestaciji prepoznao trostruki cilj, koji se sastojao

... u dizanju opće narodne privrede, te u čuvanju narodne seljačke umjetnosti kao i njenome priljubljanju savremenom pomodnom životu (*Obzor*, 1929, br. 243:2).

Otada se etnografske izložbe priređuju svake godine. Budući da su godine 1932. temom bili ćilimi, uprava je "Zagrebačkog zbora" pripremila anketu o unapređenju narodnog ćilimarstva, kao i ostale radinosti temeljene na narodnoj tradiciji. Značajno je pritom da su u anketi – uz stručnjake iz etnografskih i srodnih muzeja (iz Zagreba, Splita, Sarajeva, Banje Luke, Beograda i Ljubljane) te predstavnica Ženskih udruga – sudjelovali i djelatnici Ministarstva za trgovinu i industriju te Zavoda za unapređenje industrije i zanatstva. Na osnovi ankete uobličene su ove preporuke: da se u proizvodnji domaćih ćilima i drugih rukotvorina uvede kontrola kvalitete, posebice kontrola pri izvozu; da se povišenjem carinskih stopa za uvozne ćilime i druge tkanine zaštiti domaća proizvodnja; da se nadzire kakvoća stručne nastave te da se

... provede svestrana propaganda u svrhu odgoja ukusa i širenja interesa za narodni ćilimarski rad i ostalo narodno rukotvorstvo (*Vjesnik Zagrebačkog zbora* 1932:14).

I narednih se godina u tisku pruža podrška tim redovitim izlagačkim priredbama i nanovo ističu koristi od njih, i izravno ekonomskih – stjecanja prihoda seljaka, i nacionalnih koristi – očuvanja narodnog rukotvorstva, koje će obilježiti suvremeni razvoj umjetničkog obrta (*Obzor*, 1935, br. 230:1).

Osim tih većih ciljeva djelatnici "Zagrebačkog zbora" nisu zanemarili ni one manje. Primjerice, godine 1936. angažirali su se u tome da se tadašnja raširena moda nošenja *dirndla* (ljetnog odjevnog kompleta preuzetog od tirolske narodne nošnje i prilagođenoga gradskoj odjeći) zamijeni modom ljetne ženske haljine kreirane u domaćemu narodnom stilu. Za to su bili spremni organizirati natječaj za najbolje modele koji bi izgledom, udobnošću i cijenom odgovarali domaćem tržištu, a bili bi izloženi na proljetnom sajmu. Ovu akciju nisu smatrali samo domoljubnim ciljem već su vjerovali da će se njezin praktični, društveni cilj ogledati u probitku što će ga od toga imati seljački tekstilci (Dokumentacija ing. P. Jušića; Leček 2004:29).

Velesajamskim je etnografskim izložbama od godine 1938. bio namijenjen i posebni paviljon sagrađen poput slavonske seljačke kuće. Izlagački (ujedno i prodajni) prostor u paviljonu besplatno su mogle dobiti ustanove koje su promicale kućni obrt, ali i pojedinci, neposredni proizvođači tradicijskih izrađevina. U to su se doba u privatne ustanove koje su se bavile

kućnom radinosti i svoje proizvode iznosile na tržište ubrajale, osim Ženskih udruga u Petrinji i Zagrebu, i "Napredno selo" u Gračacu, "Hrvatsko srce" u Zagrebu, "Ćilimarstvo Tuheljske Toplice" i dr., a u državne ustanove banovinske čipkarske škole u Lepoglavi i Pagu.

Valja još dodati da su se seljačke rukotvorine mogle prodavati i na tržišnici u Zagrebu, ali uz službenu kontrolu. Etnografski su stručnjaci trebali brinuti o tome da se trguje samo s originalnim proizvodima – kako bi se zaštitili kupci, te da se spriječi djelovanje prekupaca – kako bi se zaštitili seljaci-proizvođači. Uostalom, o važnosti koja se toj vrsti trgovine pridavala svjedoči i "Pravilnik o uređenju prodaje domaćih narodnih ručnih radova na području Općine grada Zagreba", objavljen 31.10.1940. u *Narodnim novinama*.³⁴

Iz svega se može razabrati kako pred kraj međuratnog razdoblja seljačko tekstilno umijeće, uz druge rukotvorne djelatnosti, nije više bilo prepušteno samo sebi ili zanesenim ljubiteljima, već je steklo i državnu potporu. Tako je Odjel za obrt, industriju i trgovinu Banovine Hrvatske godine 1940. razradio plan o osnivanju "Centralnog zavoda za promicanje narodnog kućnog obrta" kao samostalne banovinske ustanove, koja će

... proizvodnju i prodaju vršiti na komercijalnoj osnovi (Dokumentacija ing. P. Jušića).

Djelokrugu rada "Centralnog zavoda" pripadala bi: kontrola kakvoće proizvoda u estetskom i tehničkom smislu, primanje narudžaba, reguliranje proizvodnje, prodaje i izvoza; briga o osposobljavanju stručnih učitelja, priređivanje stručnih tečajeva o narodnim tehnikama; priređivanje izložbi u zemlji i inozemstvu, raspisivanje natječaja za nacрте i uzorke, različito propagiranje izrađevina; kreditiranje postojećih ustanova i pojedinaca, nabavljanje potrošnog materijala, alata i pomagala, stvaranje skladišta za otkupljene predmete i dr. Imajući na umu važnost kućne radinosti, posebice za siromašna područja Hrvatske, i osiguravši u banovinskom proračunu za godinu 1941. financijsku podlogu za početak rada "Centralnog zavoda", predlagači, djelatnici ministarstva, vjerovali su u bolju budućnost kućnog obrta. Ali početak Drugoga svjetskog rata sve je nade osujetio.

³⁴ "Pravilnikom" se, među ostalim, dopušta prodaja jedino na Jelačićevu trgu (čl. 2); proizvodom kućne radinosti smatraju se izrađevine "... koje pojedinci prema mjesnim običajima uz vlastito kućanstvo, bez prava na primanje narudžbi, sami ili uz pomoć članova svoje porodice u svojim stanovima proizvode" (čl. 3); za prodavanje su se morale pribaviti svjedodžbe o "karakteru domaćeg narodnog ručnog rada", koje je izdavalo povjerenstvo Etnografskog muzeja sastavljeno od predstavnika Filozofskog fakulteta, Etnografskog muzeja i Muzeja za umjetnost i obrt (čl. 4); pravom prodaje mogli su se služiti i "... obrtnici koji se specijalno bave proizvodnjom domaćih narodnih ručnih radova i imaju sjedište radnje u gradu Zagrebu, te su za tu proizvodnju i prodaju dobili obrtno ovlaštenje Gradskog poglavarstva u Zagrebu" (čl. 5); i dr. (*Narodne novine*, 31.10.1940.).

Na početku ovoga teksta iznijeto je bilo mišljenje Janka Iblera, koji je godine 1892. pretpostavio da je proizvodnja seljačkih tekstilnih rukotvorina u Hrvatskoj pred svojim potpunim iščeznućem. Napisavši kako "... to naše narodno blago... leži na umoru", smatrao je da ga se na ondašnjoj Gospodarsko-šumarskoj izložbi vidjelo na okupu "... možda zadnji put" (Ibler 1892:192). Uvjerili smo se da se njegove crne slutnje nisu potpuno obistinile, te da su se u narednim desetljećima poduzimali raznovrsni napori za očuvanje, revitalizaciju i komercijalizaciju te proizvodnje.³⁵

Na kraju, riječ prepuštamo još jednom sudioniku tadašnjih zbivanja, Mirku Kus-Nikolajevu, koji je o problemima hrvatske kućne radinosti raspravljao u brojnim napisima od 1926. nadalje, skupivši svoje teze u knjizi objavljenoj pedeset godina poslije Iblera.³⁶ Taj vrsni poznavatelj seljačke umjetnosti³⁷ u svojoj je elaboraciji godine 1942. zašao u meritum, upozorivši da je seljak te rukotvorine izrađivao ponajprije za sebe ili svoju užu zajednicu, što je rezultiralo njihovom izražajnom snagom, očitovanoj u prvome redu u ornamentu i njegovim kombinacijama. Kad su, međutim, rukotvorine postale proizvodom kućne radinosti, pa su se umjesto za vlastitu uporabu izrađivale za tržište, izgubile su svoj unutarnji sadržaj, a zadržale samo originalnu ukrasnu vrijednost. Zbog toga se Kus-Nikolajev pri novoj proizvodnji založio za "... točnu primjenu materijala, strogo pridržavanje ornamentalnih motiva i ispravnu upotrebu boja" jer je smatrao da upravo "... sraštenost ornamenta s materijalom daje našim seoskim rukotvorinama čar njihove originalnosti" (Kus-Nikolajev 1942:10, 12). Takvim se stajalištem samo nadovezao na pristup nekih od svojih prethodnika – Cepelića, Kršnjavoga, Milčinovića, Zlatu Lopašić-Kovačević.

Analizirajući gospodarsko značenje kućne radinosti, osvrnuo se i na Bergerovo djelovanje. Pripisao mu je u zaslugu što je pokazao da takvi predmeti mogu nalaziti tržište i mogu biti podosta, ali ne i presudno važni za narodno gospodarstvo,³⁸ dok je pogrešnim ocijenio što je to bila isključivo privatna akcija, lišena šire društvene potpore. Za neuspjeh Bergerovih pregnuća još 1926. u prvome redu okrivljuje

³⁵ Na njihove ne osobito velike domete još se godine 1917. kritički osvrnuo Andrija Milčinović, ocijenivši izostanak većeg uspjeha međusobnom nekonzistentnošću: "... treba priznati – pisao je – da se kod nas u tom pravcu radilo mnogo i da smo imali ne samo zanimljivih nego i vrijednih pokušaja i da je najveća šteta, što je svako istupanje bio zapravo i novi pokušaj, jer nitko ne će da se koristi onim, što je netko drugi prije njega pokušao" (*Novosti*, 13.12.1917.).

³⁶ O Mirku Kus-Nikolajevu vidjeti u: Ivanuša 1999:27-41; ista 2003:235-248.

³⁷ O tome vidjeti u: Senjković 2000:177-196.

³⁸ Slično smo mišljenje susreli već kod D. Hermanna.

... inertnost naših pozvanih faktora a onda nemarnost naših privrednih krugova (isti 1926:270)

U viđenju Kus-Nikolajeva i Ženske udruge, kao sljednice Bergerova rada, nisu mogle – zbog neznatnog prometnog kapitala, kao i zbog poslovne organizacije temeljene na dobrotvornosti i gospodarskoj neprofesionalnosti – postići znatnije uspjehe. Vjerujući da bi u organizaciji kućne radinosti valjalo koordinirati

... tri važna momenta: 1. privredni (trgovački), 2. umjetnički i 3. tehnički (isti 1942:18)

i Mirko je Kus-Nikolajev polagao nadu u rad "Centralnog zavoda za promicanje narodnog kućnog obrta".

No kao vrsni stručnjak-etnolog naglašavao je da i u suvremenoj kućnoj radinosti treba zadržati staru tehnologiju, tj.

... sve karaktere njene primitivne tehnike (isti 1942:25).

Primjena modernih uređaja, pomagala i materijala (za što se – kao što smo vidjeli – zalagao pisac novinskog napisa iz 1927. godine) po njegovu bi mišljenju ugušila izvorne osobine seljačke umjetnosti. Upravo bi na tim osobinama, smatrao je, trebalo inzistirati u budućoj proizvodnji. Zadržavajući svoju umjetničku vrijednost, takve bi rukotvorine, vjerovao je, uz dobru organizaciju mogle postati predmetima uspješne prodaje na domaćem i stranom tržištu jer

... zbog svoje originalnosti, ljepote i savršene izradbe ne bi bili ugušeni od industrijske proizvodnje sličnih artikala (isti 1942:26).

Je li glas Mirka Kus-Nikolajeva došao prekasno, kao što ni "Centralni zavod" nije uspio zaživjeti? Jamačno jest. Stoga nam preostaje tek da zaključimo kako se seljačko tekstilno rukotvorstvo u Hrvatskoj, unatoč raznovrsnim pokušajima, do Drugoga svjetskog rata nije dovinulo do toga da postane važnijom gospodarskom djelatnošću.

NAVEDENA LITERATURA I IZVORI

- Bedeković, Danica. 1938. "Zlata Kovačević Lopašić" [nekrolog]. *Glasnik Jugoslovenskog ženskog saveza* 4/3:15-17.
- Berger, Salomon. 1912. *Tragedija hrvatske tekstilne kućne industrije*. Zagreb, 1-33.
- Bratanić, Branimir. 1936. "Narodna nošnja i ljudski napredak. Važna zadaća Seljačke sloge". *Seljačka sloga* 1/4:75-78.
- Brenko, Aida. 1994. "O modi i narodnoj nošnji". U *Izložba Zagrebačke uspomene: Etnografske slike grada*. Zagreb: Etnografski muzej, 21-34.

- Cepelić, Milko. 1892. "Obrt i industrija". U Ibler, J. *Gospodarsko-šumarska jubilarna izložba* [etc.]. Zagreb: Tiskarski zavod "Narodnih novina", 193-216.
- Ceribašić, Naila. 2003. *Hrvatsko, seljačko, starinsko, domaće: povijest i etnografija javne prakse narodne glazbe u Hrvatskoj*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Fotak, s. Bogoljuba Antonija. 2004. "Narodna umjetnost u samostanu sestara milosrdnica". U *Zbornik radova sa znanstveno-stručnog skupa Narodne ili nacionalne čipke*. Lepoglava: Turistička zajednica grada Lepoglave, 53-74.
- Frangeš, Branka. 1930. *Prilog upoznavanju i unapredjenju hrvatskog kućnog obrta*. Zagreb: Ženska udruga za očuvanje i promicanje hrvatskog kućnog obrta.
- Franić, Ivo. 1935. "S. Berger – Etnografski muzej u Zagrebu – i naša pučka umjetnost". *Vjesnik Etnografskog muzeja u Zagrebu* 1:1-14.
- Gabrić, Paula. 1979. "Felix-Srećko Lay – poznavalac i skupljač narodnog rukotvorstva". *Osječki zbornik* 17:455-475.
- Gjetvaj, Nada. 1989. "Etnografski muzej u Zagrebu – u povodu 70. obljetnice". *Etnološka istraživanja* 5:1-143.
- Hefe, Ferdo. 1896. *Naši domaći obrti. Građa za obrtno nazivoslovlje*. Sisak: Tiskara Ćupak i Dujak.
- Hirc, Dragutin. 1910. "Etnografska izložba u Zagrebu godine 1911.". *Obzor* 93:94.
- Horvat, Josip. 1983. "Hrvatski mikrokozam između dva rata (1919-1941)". *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 400:157-339.
- Horvat, Rudolf. 1994. [1926/27.] *Povijest trgovine, obrta i industrije u Hrvatskoj*. Zagreb: AGM.
- Hrvatski biografski leksikon*. 1983 (1), 1989 (2), 1998 (4) 2001 (5), 2005 (6). Zagreb: Leksikografski zavod "Miroslav Krleža".
- Hrvatski leksikon*. 1996 (1), 1997 (2). Zagreb: Naklada Leksikon.
- Ibler, Janko. 1892. *Gospodarsko-šumarska jubilarna izložba Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva u Zagrebu godine 1891*. Zagreb: Tiskarski zavod "Narodnih novina".
- Ivanuša, Dolores. 1999. "Muzealac, etnolog i sociolog dr. Mirko Kus-Nikolajev". *Vijesti muzealaca i konzervatora* 1-4:27-41 [s bibliografijom].
- Ivanuša, Dolores. 2003. "Životopis etnologa, sociologa i publicista dr. Mirka Kus-Nikolajeva (1896.-1961.)". *Časopis za suvremenu povijest* 35/1:235-248.
- Jiroušek, Antun. 1925. "Kršnjavi i hrvatska tvorna umjetnost". *Vijenac* 9:243-248.
- Jiroušek, Antun. 1927. "Čuvajmo ono što su nam djedovi namrli". *Seljačka prosvjeta* 2:111-112.
- Jiroušek, Antun. 1935. "Povodom izložbe primijenjenog narodnog rukotvorstva na Zagrebačkom zboru. Aktuelna razmatranja i nakon zaključka ove izložbe". *Obzor* 230:1-2.

- Jiroušek, Antun. 1936. "Utjecaj hrvatske etnografije na razvoj kulturnih prilika u hrvatskome narodu". U *Obzor. Spomen-knjiga 1860-1935*. Zagreb: Tipografija, 172-178.
- Kršnjavi, Iso. 1886. "Kućna industrija na budimpeštanskoj izložbi". *Glasnik društva za umjetnost i umjetni obrt* 1:16-23.
- Kršnjavi, Iso. 1980. *Izabrana djela. Pet stoljeća hrvatske književnosti*, 68. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske. ["Listovi iz Slavonije", 1882: 39-106; "Pogled na razvoj hrvatske umjetnosti u moje doba", 1905: 149-241; "Autobiografija", 1927: 242-254]
- Kus-Nikolajev, Mirko. 1926. "Naša narodna umetnost i domaći obrt". *Bankarstvo. Ekonomski mjesečnik Srba, Hrvata i Slovenaca* 3/6:269-273.
- Kus-Nikolajev, Mirko. 1927. "Izložba kućnog zanata. Priredba u Zagrebačkom Zboru". *Riječ* 133 (11.6.1927.).
- Kus-Nikolajev, Mirko. 1942. *Problemi hrvatske kućne radinosti*. Zagreb: Hrvatska državna tiskara u Zagrebu.
- Leček, Suzana. 2004. "Čipke i narodni vez u ideologiji hrvatskog seljačkog pokreta". U *Zbornik radova sa znanstveno-stručnog skupa Narodne i/ili nacionalne čipke*. Lepoglava: Turistička zajednica grada Lepoglave, 19-37.
- Muraj, Aleksandra. 1981. "Tradicijsko odijevanje na Zlarinu". *Narodna umjetnost* 18:159-220.
- Muraj, Aleksandra. 2001. "Tragom Antuna Jirouška: etnografija u kulturnim i inim praksama". *Etnološka tribina* 24:35-46.
- Muraj, Aleksandra. 2004. "Poklade u Zagrebu (1900.-1918.)". *Narodna umjetnost* 41/2:205-234.
- Petrović, Tihana. 1992. "Iso Kršnjavi kao etnograf". *Etnološka tribina* 15:149-156.
- Petrović, Tihana. 1995/1996. "Research on Textiles and Clothing in 19th Century Continental Croatia". *Studia Ethnologica Croatica* 7/8:235-245.
- Pravila Ženske udruge za uščuvanje i promicanje narodne pučke umjetnosti i obrta u Zagrebu*. 1913. Zagreb: Dionička tiskara u Zagrebu, 3-14.
- Radić, Antun. 1897. "Osnova za sabiranje i proučavanje gradje o narodnom životu". *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 2:1-88.
- Schneider, Marijana. 1985. "Nošnja Iliraca". U *Hrvatski narodni preporod 1790-1848. Hrvatska u vrijeme Ilirskog pokreta*. Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 371-379.
- Senjković, Reana. 2000. "Forgotten: Mirko Kus-Nikolajev. A Contribution to an Early Theory on Folklore Visual Art Expression". *Narodna umjetnost* 37/1:177-196.
- Stanojević, St. 1927. *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, sv. 17.
- Szabó, Gjuro. 1922. "O hrvatskim zbirkama i sabiračima". *Narodna starina* 1:186-193.

- Šulek, Bogoslav. 1842. "O važnosti narodne nošnje". *Danica Ilirska* 52:203-206.
- Tkalčić, Vladimir. 1922. "Etnografski muzej u Zagrebu". *Narodna starina* 1:73-75.
- Tkalčić, Vladimir. 1928. "S. Berger osnivač Hrv. etnografskog muzeja". *Svijet*, 25.2.1928:186-187, 198.

Tiskovine

Dom i svijet, ilustrovani list za zabavu, pouku i viesti o dnevnih događajih, javnom i društvenom životu, umjetnosti i znanosti, trgovini, obrtu glazbi i kazalištu, dvotjednik. Zagreb.

Jutarnji list, dnevne novine. Zagreb.

Novosti, dnevne novine. Zagreb.

Obzor, dnevne novine. Zagreb.

Pariška moda. Ilustrovani mjesečnik za modu, dom i društvo. 1938. Zagreb: Naklada knjižare St. Kugli, 1.

Prosvjeta. List za zabavu, znanost i umjetnost. Zagreb.

Riječ, dnevne novine, od 1928. tjednik. Zagreb.

Vjesnik Zagrebačkog zbora. 1932. Zagreb, 11/4, 3-6; 12.

Dokumentacija ing. arh. Pavla Jušića, Zagreb.

THE STANCE OF THE CITIZENRY IN THE TOWNS TOWARDS FOLK COSTUME AND PEASANT TEXTILE SKILLS

SUMMARY

Croatian ethnographic inventory was particularly distinguished by the diversity of its folk costume, expressed in an unusual richness of types, varieties and sub-varieties. Its replacement by town dress as a consequence of overall civilisational processes took place gradually in Croatia at an uneven pace. In certain areas it started to occur as early as at the mid-19th century. It intensified in other places during the 20th century, particularly after the end of World War I, and in some not until after World War II. Parallely with the process of abandoning village attire, largely of home production origin, the citizenry's interest in it grew. That interest sprang from a spiritual aura, created at the end of the 19th century, in which the attainments of peasant origin were accepted and evaluated as a cultural asset, so that peasant dress was recognised as having the characteristics of national, Croatian culture. It was along the line of such ideas that folk costume was experienced as one of the obvious means for expressing national belonging, particularly under the circumstances of that time - joint life in the multi-cultural Austro-Hungarian Monarchy. Therefore, efforts were made to prevent its disappearance. Peasants were advised to keep their costumes and to wear them on Church holidays, while town-dwellers

were encouraged to dress in folk costume at festive occasions. These efforts were not merely politically and culturally, but also economically motivated, since it was believed that a continuance in home-production of costumes and other textiles would bring a halt to the already evident pauperisation of the villages.

However, all these efforts did not bring any notable results. Particularly after the disintegration of the Austro-Hungarian Monarchy, there was not much success in encouraging townspeople to appear in "national attire" on festive occasions. So activity was focused on that part of the peasantry that joined the *Croatian Peasant Enlightenment Society "Peasant Harmony"*, formed under the auspices of the Croatian Peasant Party, the leading political force during the 1930s. Performances at Croatian peasant culture festivals prompted the revitalisation of costume, particularly its holidays' modality. Thus, costume survived, certainly not as everyday wear but rather with a completely altered function – as a representative costume to be worn on stage.

While folk costume was endowed with the characteristic of an indicator of national belonging, some recognised economic possibilities in traditional peasant textile handicrafts, which were expected to grow into production for export. Consequently, numerous collectors of folk handicrafts, having achieved notable success with them at international exhibitions, tried to interest businessmen in them and to obtain State support for more extensive production. Along with Felix Lay, Milko Cepelić, Danijel Hermann, Iso Kršnjavi and others, the most significant achievements in this field were those of Salomon Berger, who exhibited and sold all over the world fashionable attire and soft furnishings with the implementation of Croatian folk motifs, but even he lacked support on the State level. Women's groups engaged in stimulating textile production and organising sales in the period between the two world wars, suffered a similar fate. It was only at the end of the 1930s, at the ethnographic exhibition held annually at the Zagreb Fair, that businessmen joined tentatively in the efforts being undertaken by enthusiasts, laymen and experts. At the very end of that period projects were being prepared at the Ministry of Trade and Industry that would have ensured permanent income for part of the peasant population through the implementation of handicraft textile production. However, the outbreak of World War II prevented these projects from coming to fruition, so that the Croatian traditional textile art did not succeed in becoming a more significant factor in the economy.

Key words: folk costume, textile handicrafts, history of Croatian ethnology